

vieta), ar dėl to, kad dalyvauja teismo reikaluose, kai jis patraukiamas atsakomybėn arba pats pateikia ieškinį (juk tokia teisė turi ir tie, kurie yra susaisyti tarpusavio sutartimis, nes ir jie gali tai daryti; daugelyje vietų tuose reikaluose dalyvauja ir atklėliai, tikrai ne kaip visateisiai – jie privalo susirasti sau globėją³, todėl šiuose santykiuose jie dalyvauja ribotai). 4. Lygiai kaip ir apie vaikus, dėl amžiaus dar neįrašytus⁴ [į piliečių sąrašus], ir apie senius, jau atleistus⁵, reikėtų sakyti, kad jie tam tikra prasme yra piliečiai, tikrai ne absoliučiai, bet priduriant apie pirmuosius, kad jie „nevisateisiai“, o apie antruosius – „per seni“ ar ką nors panašaus (nėra jokio skirtumo, juk ir taip aišku, apie ką kalbama). Mes juk tiriamo pilietį absoliučia prasme, neturinti jokio tokio pobūdžio trūkumo, reikalaujancio pataisos, nes tokių dalykų klausimą galima kelti ir išspręsti taip pat tą, iš kurių atimtos [piliečio] teisės ir kurie yra ištremti, atveju. Pilietį absoliučia prasme iš visų požymių labiausiai apibrėžia dalyvavimas teisme ir valdyme. Vienos pareigos yra suskirstytos laiko atžvilgiu taip, kad kai kurių tas pats žmogus apskritai negali eiti du kartus arba gali tik po tam tikro nustatyto laiko tarpo, o kitos yra neapibrėžtos, pavyzdžiui, teisėjo ir tautos susirinkimo nario. 5. Kai kas gali pasakyti, kad pastarieji apskritai nėra pareigūnai ir dėl to visai nedalyvauja valdyme; betgi juokinga iš pačių galinčiausiųjų atimti valdžią. Tačiau tai neturi jokios reikšmės, nes kalbama tik apie vardą: juk tai, kas bendra teisėjui ir tautos susirinkimo nariui, neturi vardo, kuriuo būtų galima pavadinti juos abu.

I. 1. Tas, kuris siekia išsiaiškinti, kas yra kiekviena iš santvarkų ir kokias ji yra, turbūt pirmiausia susiduria su valstybės klausimu – kas gi pagaliau yra toji valstybė. Šiuo metu dėl to nesutaria ma, nes vieni sako, kad tam tikrą veiksmą atlieka valstybė, kiti – kad ne valstybė, bet oligarchai arba tironas; mes matome, kad visa valstybės vyro ir įstatymų leidėjo veikla susijusi su valstybe, o santvarka yra tam tikra valstybės gyventojų tvarka. 2. Kadangi valstybė priklauso prie sudėtinųjų dalių, kaip ir visa kita, kas yra visetas, tačiau susideda iš daugelio dalių, tai akivaizdu, kad pirmiausia reikia aptarti pilietį, nes valstybė yra tam tikra piliečių aibė; taigi būtina nuspręsti, ką reikėtų vadinti piliečiu ir kas yra pilietis. Juk dažnai nesutaria ma dėl piliečio [savokos], nes ne visi sutinka piliečiu laikyti tą patį – tas, kuris demokratijoje yra pilietis, oligarchijoje dažnai nėra pilietis. 3. Tų, kurie kokiu nors kitu būdu įgyja šį vardą, pavyzdžiui, priimtųjų į piliečius¹, reikėtų nepaisyti. Pilietis nėra pilietis vien dėl to, kad gyvena tam tikroje vietoje (juk ir atklėliai² bei vergai dalijasi gyvenamąja

1275a

Apibrėžimo dėlei tebūnie tai „neapibrėžtos pareigos“: Tad piliečiais laikykime tuos, kurie šitokių būdu dalyvauja [valdyme].

Taigi maždaug toks yra piliečio [apibrėžimas], geriausiai tinkantis visiems tiems, kurie vadinami piliečiais. 6. Tačiau nereikia pamiršti, kad tie dalykai, kurių sudedamosios dalys skiriasi rūšimi – viena yra pirminė, kita antrinė, dar kita išvestinė, – arba iš viso neturi bendro požymio, nes jie yra tokie, arba turi tik nežymų. Tačiau matome, kad santvarkos vienos nuo kitų skiriasi rūšimi ir vienos iš jų yra paskesnės, o kitos – pirmesnės, nes klaidingos ir nukrypusios būtinai yra paskėsnės už teisingas (ką vadiname nukrypusiomis, paaiškės vėliau). Taigi ir pilietis kiekvienoje santvarkoje neišvengiamai yra vis kitoks. Todėl kalbamas pilietis labiausiai yra pilietis demokratijoje, o kitose santvarkose gali būti pilietis, bet nebūtinai.

7. Kai kuriose [santvarkose] nėra tautos [valdžios] ir nesaukiami tautos susirinkimai, bet yra tam tikrų parinktų asmenų tarybos ir bylos sprendžiamos atskirai, antai Lakedaimone sutarčių bylas sprendžia kuris nors iš eforų, ir skirtingas bylas vis kitas, seniūnai tiria nužudymo bylas, o kitas turbūt dar kiti pareigūnai. Kartaginoje yra kitaip – tam tikri pareigūnai sprendžia visas bylas. Taigi galimos [mūsų pateikto] piliečio apibrėžimo pataisos. 8. Juk kitose santvarkose tautos susirinkimo narys ir teisėjas nėra neapibrėžtas pareigūnas, jis turi apibrėžtą valdžią, nes arba visiems jiems, arba kai kuriems iš jų atiduota svarstyti ir spręsti arba visus, arba kai kuriuos reikalus. Kas tuomet yra pilietis, aki-

1275b

vaizdu iš tų dalykų: kas turi teisę dalyvauti sprendžiamojėje arba teisminėje valdžioje, tą jau vadiname tos valstybės piliečiu, o valstybe vadiname patarųjų aibę, paprastai sakant, užtenkamą pasiekti sau pakankamam gyvenimui.

9. Praktiškai pilietis apibrėžiamas kaip tas, kurio tėvai yra piliečiai, ir ne tik kuris nors vienas, t. y. tėvas arba motina, o kai kas reikalauja ir daugiau – pavyzdžiui, dviejų arba trijų, arba ir daugiau [piliečių] kartų. Kai politiniais tikslais ir skubotai pateikiami tokie apibrėžimai, kai kas kelia klausimą, kaipgi tas trečios ar ketvirtos kartos [protėvis] gali būti pilietis. Tad Gorgijas Leontinietis, iš dalies turbūt suglumęs, o iš dalies pasiepdamas, ir pasakė, kad kaip grūstuvės yra pagamintos grūstuvių gamintojų, taip ir larisiečiai yra pagaminti pareigūnų, nes kai kurie iš jų yra larisų gamintojai⁶. Betgi yra paprastai: pagal minėtąjį apibrėžimą, jeigu jie dalyvauja valstybės reikaluose, tai yra piliečiai – juk neįmanoma pritaikyti [apibrėžimo] „gimęs iš piliečio ar pilietės“ pirmiesiems [miesto-valstybės] gyventojams ar ikūrėjams.

10. Tačiau daugiau neišskumų turbūt kyla dėl tų, kurie įgijo pilietybę pasikeitus santvarkai, kaip, pavyzdžiui, Atėnuose išvarius tironus padarė Kleistenis, priėmęs į files daug svetimšalių ir atkilėlių vergų⁷. Abejonė dėl jų kyla ne dėl to, ar jie yra piliečiai, bet dėl to, ar [jais tapo] teisėtai, ar neteisėtai. Žinoma, prie to dar būtų galima pridurti klausimą, ar tas, kuris neteisėtai yra pilietis, apskritai yra pilietis, tarsi „neteisėtas“ reikštų tą patį, ką ir „netikras“. Kadangi matome, jog

1276a

galima pastatyti vieną sieną; tokios rūšies yra turbūt ir Babilonas, ir kiekviena valstybė, turinti veikiančią genties, o ne miesto-valstybės apibrėžias; bent jau apie pastarąją sakoma, kad, ji užėmus, trečią dieną dalis valstybės to dar nepastebejo⁹. Tačiau šio klausimo tyrimas bus naudingas kitu atveju (nes valstybės vyras neturi pamiršti valstybės dydžio ir gyventojų kiekio [klausimo] ir ar naudingiau, kad [gyventojų] viena gentis, ar keletas). 13. Tačiau ar tada, kai tie patys žmonės gyvena toje pačioje vietoje, reikia sakyti, kad valstybė yra ta pati, kol gyventojai tebėra tos pačios kilmės, nors nuolat vieni miršta, o kiti gimsta (kaip apie upes esame įpratę sakyti, kad jos tos pačios ir šaltiniai tie patys, nors nuolat tam tikras vandens kiekis priteka, o tam tikras nuteka), ar žmones dėl šios priežasties reikia laikyti tais pačiais, o valstybę – kita? Juk jeigu valstybė yra tam tikra bendrija, o santvarka yra piliečių bendrija, tai, jei santvarka pasikeistų rūšies atžvilgiu ir taptų kitokia, tikriausiai paaiškėtų, kad ir valstybė neišvengiamai nebėra ta pati, lygiai kaip apie chorą, kai kada komiška, o kai kada tragiška, sakome, kad tai skirtingi chorai, nors žmonės dažnai būna tie patys. 14. Panašiai ir kiekvieną kitą bendriją bei junginį vadiname kitokiais, jeigu jų sandara yra kitokios rūšies, antai tų pačių garsų dermė sakome esant kita, jeigu ji vieną kartą yra dorinė, o kita – friginė. Jeigu jau taip, akivaizdu, kad labiausiai valstybę reikėtų laikyti ta pačia atsižvelgiant į santvarką; vadinti ją kitu ar tuo pačiu vardu galima ir tuomet, kai joje gyvena tie pa-

ir kai kurie pareigūnai valdo neteisėtai, bet apie juos vis dėlto sakysime, kad jie valdo, nors ir neteisėtai, ir kadangi pilietį apibrėžia tam tikra valdžia (nes, kaip minėjome, pilietis yra tas, kuris dalyvauja toje valdžioje), tai akivaizdu, jog reikia pripažinti, kad ir šie yra piliečiai, o jų teisėtumo ar neteisėtumo klausimas priklauso anksčiau minėtiems svarstymams. Kai kas klausia, kada veiktas yra atliktas valstybės, o kada – ne valstybės, pavyzdžiui, kai iš oligarchijos ar tironijos randasi demokratija. Mat tokiais atvejais kai kurie nenori vykdyti įsipareigojimų (esą juos prisiėmė ne valstybė, bet tironas) ir daugelio kitų panašių dalykų, nes esą kai kurios iš santvarkų laikosi įeiga, o ne siekdamos bendros naudos. 11. Tad jeigu ir kai kurios demokratinės valstybės yra valdomos tokiu būdu, tokios santvarkos veiksmus reikia vadinti tokios valstybės veiksmais, panašiai kaip ir oligarchijos bei tironijos veiksmus. Atrodo, kad šis samprotavimas glaudžiai susijęs su klausimu, kada reikia sakyti, jog valstybė yra ta pati, o kada – jog nebe ta pati, bet jau kita. Paviršutiniškiausias šio klausimo tyrimas apimtų vietą ir žmones. Vietą ir žmones juk imanoma atskirti, vieni gali gyventi vienoje vietoje, o kiti – kitoje. Taip keliamas klausimas laikytinas lengvesniu: kadangi miestas-valstybė turi kelias reikšmes, toks tyrimas nėra sunkus⁸.

12. Panašiai [galima paklausti] ir apie vienoje vietoje gyvenančius žmones – kada reikia sakyti, kad tai yra viena valstybė? Juk tai lemia ne ją juosiančios sienos, nes ir aplink Peloponesą būtų

tys gyventojai, ir tuomet, kai gyvena visiškai kiti. O ar teisingumas reikalauja, ar nereikalauja vykdyti [sispareigojimus] pasikeitus valstybės santvarkai, tai jau kita kalba.

II. 1. Su tuo, kas dabar pasakyta, susijęs samprotavimas apie tai, ar gero žmogaus ir dorą piliečio dorybė reikėtų laikyti esant tą pačią, ar ne tą pačią. Bet jeigu būtent tai turėtų būti iširta, tuomet pirmiausia reikėtų nustatyti piliečio dorybės pobūdį. Kaip jūreivis yra vienas iš bendrijos narių, taip, mes sakome, yra ir pilietis. Nors jūreiviai skiriasi pagal savo paskirtį (vienas yra irkluotojas, kitas – vairininkas, dar kitas – stebėtojas, o dar kitas turi kitą panašų pavadinimą), akivaizdu, kad tiksliausias kiekvieno iš jų dorybės apibrėžimas bus atskiras, bet panašiai visiems tiks ir tam tikras bendras apibrėžimas – juk plaukiojimo saugumas yra jų visų darbas, nes to siekia kiekvienas iš jūreivių. 2. Taigi panašiai ir piliečių, nors jie nevienodi, darbas yra bendrijos saugumas, o bendrija yra santvarka, todėl piliečio dorybė turi būti susijusi su santvarka. O jeigu yra bent kelios santvarkų rūšys, tai akivaizdu, kad negali būti vienos tobulos doros piliečio dorybės, tačiau gerą žmogų vadiname tokiu dėl vienos ir tobulos dorybės. Taigi akivaizdu, kad tas, kuris yra doras pilietis, gali ir neturėti tos dorybės, dėl kurios jis būtų doras žmogus.

3. Tačiau ir tie, kurie kelia klausimą kitaip, gali nueiti tą pačių samprotavimų keliu kalbėdami apie geriausiąją santvarką. Juk jeigu neįmanoma, kad

valstybė susidėtų vien tik iš dorųjų, o kiekvienas privalo gerai atlikti savo darbą skatinamas dorybės, tai, kadangi neįmanoma, kad visi piliečiai būtų vienodi, turbūt nebus ir vienos dorybės, pritingkančios ir piliečiui, ir geram žmogui; juk toji, kuri pritingka doram piliečiui, turi būti būdinga visiems

(tik taip gali egzistuoti geriausioji valstybė), o toji, kuri pritingka geram žmogui, negali [priklaustyti visiems], jeigu nebūtina, kad geroje valstybėje visi piliečiai būtų geri žmonės. 4. Be to, kadangi valstybė susideda iš nevienodų žmonių, – kaip gyvena būtybė susideda iš sielos ir kūno, siela – iš proto ir troškimų, ūkis – iš vyro ir žmonos, <nuosavybė>¹⁰ – iš šeimininko ir vergo, lygiai taip pat ir valstybė susideda iš visų jų ir, be to, dar ir iš kitų skirtingų rūšių, – tai visų piliečių dorybė negali būti viena, kaip ir choro vadovo bei jo padėjėjo. 5. Kodel ji apskritai nėra ta pati, aišku iš šių dalykų; tačiau ar gali būti tam tikra viena dorybė, kuri pritingtų ir doram piliečiui, ir doram žmogui? Mes sakome, kad doras valdovas yra geras ir supratingas, o valstybės vyras būtinai privalo būti supratingas. Kai kas sako, kad valdovo netgi auklėjimas turis būti kitoks, – juk ir matome, kad karalių sūnūs yra mokomi jojimo bei karo meno, ir Euripidas sako:

Ne subtilybės man, bet tai, kas reikalinga
Valstybei¹¹,

turėdamas galvoje, kad yra tam tikras valdovo auklėjimas. 6. Jei ta pati dorybė pritingka ir geram valdovui, ir geram žmogui, o pilietis yra ir valdinys, tai

ji turbūt yra ta pati ne bet kokio piliečio ir žmogaus, o tiktai tam tikro piliečio, nes ji nėra ta pati valdovo ir piliečio, ir turbūt dėl to Jasonas¹² sakė, kad badauja, kai nebūna tironu, turėdamas galvoje, kad nemoka būti privačiu asmeniu.

7. Tačiau sugebėjimas valdyti ir būti valdomam yra giriamas ir manoma, kad piliečio dorybė – tai sugebėjimas ir gerai valdyti, ir būti geru valdiniu. Jei jau nusprendėme, kad gero žmogaus dorybė susijusi su valdymu, o piliečio – ir su vienu, ir su kitu, turbūt abi negali būti vienodai pagirtinos. Kadangi kai kada laikomasi abiejų [nuostatų] – kad valdovas ir valdinys turi mokytis ne to paties, o pilietis turi mokėti ir viena, ir kita ir dalyvauti abiejuose dalykuose, <..>¹³. Tai galima išvelgti ir iš to, kad egzistuoja šeimininko valdžia. 8. Pastarąja vadiname tą, kuri susijusi su būtiniaisiais darbais: valdovui nebūtina mokėti juos atlikti, bet būtina mokėti panaudoti [tuos, kurie moka]; kitas [sugebėjimas] jau yra vergiškas – taip vadinu sugebėjimą atlikti tarno darbus ir jų atlikimą. Tačiau kalbame apie daugelį vergų rūšių, nes esama ir daugelio darbų. Viena jų dalį sudaro rankpelniai – tie, kurie, kaip rodo ir jų pavadinimas, gyvena iš savo rankų¹⁴; jiems priklauso ir paprastas amatininkas. Dėl to kai kuriose valstybėse amatininkai senovėje nedalyvavo valdyme, kol nebuvo kraštutinės demokratijos.

9. Taigi geram žmogui, valstybės vyrui ir geram piliečiui nebūtina išmokti darbus tu, kurie yra valdomi tokiu būdu, nebent jis tai daro dėl savęs paties iškilus reikalui (juk dėl to vienas žmogus ne-

tampa šeimininku, o kitas – vergu). Tačiau yra ir tokia valdžia, kai valdomi panašūs savo kilme ir laisvi žmonės (būtent tokią juk sakome esant politinę valdžią), ir jos valdovas turi išmokti pats būdamas valdomas, kaip raitininkų kariuomenei vadovauti išmokstama pabuvus eiliniu raitininku, o būti karvedžiu – tarnaujant karvedžio vadovaujant, vadovaujant pulkui ir kuopai. Todėl ir sakoma, ir teisingai sakoma, kad negali gerai valdyti tas, kuris pats nebuvo valdomas¹⁵. 10. Nors jų dorybė yra skirtinga, tačiau būtina, kad geras pilietis mokėtų ir galėtų tiek būti valdomas, tiek pats valdyti, ir būtent tai yra piliečio dorybė – pažinti laisvųjų valdymą iš abiejų pusių. Geram žmogui taip pat būdinga ir viena, ir kita; juk jeigu valdovo nuosaukumo ir teisingumo pobūdis yra kitoks negu valdinio, bet laisvo žmogaus, akivaizdu, kad ir gero žmogaus dorybė, pavyzdžiui, teisingumas, negali būti viena, tačiau bus skirtingų rūšių, kai jis valdys ir kai bus valdomas, kaip yra skirtumas tarp vyro bei moters nuosaukumo ir narsumo (juk vyras atrodytų esąs bailys, jei būtų toks narsus kaip narsi moteris, o moteris atrodytų plepi, jei būtų tokia kukli kaip geras vyras, nes vyro ir moters netgi pareigos ūkyje yra skirtingos – jo darbas yra igrėti, o jos – saugoti). 11. O supratingumas yra vienintelė išimtinai valdovui būdinga dorybė, nes kitos atrodė turincios būti bendros ir valdovams, ir valdiniams; tačiau valdinio dorybė vis dėlto yra ne supratingumas, bet teisinga nuomonė, nes valdinys yra tarsi fleitų dirbejas, o valdovas – fleitininkas, kuris naudojasi [tuo, kas pirmojo pagaminta].

Taigi, ar gero žmogaus ir dorą piliečio dorybė yra ta pati, ar skirtinga, ir kokiu būdu ta pati, o kokiu – skirtinga, akivaizdu iš šių dalykų.

III. 1. Tačiau dar lieka tam tikras neaiškumas dėl to, kas yra pilietis. Ar iš tiesų pilietis yra tik tas, kuris gali dalyvauti valdyme, ar ir amatininkai laikytini piliečiais? Jeigu piliečiais laikytini ir tie, kurie nedalyvauja valdyme, tada toji [mūsų aptarta] dorybė negalės priklausyti kiekvienam be išimties piliečiui, nes ir amatininkas yra pilietis; o jei ne vienas iš jų nėra pilietis, tai kokiam sluoksniui priskirtinas kiekvienas iš jų? Tai juk nėra nei atkilėlis, nei svetimšalis. Ar turime sakyti, kad šiame samprata tvime nėra nieko keisto? Juk nei vergai, nei atlieciniai prieš minėtųjų nepriklauso. 2. Betgi teisinga tai, kad ne visi, be kurių neegzistuoja valstybė, turėtų būti laikomi piliečiais, – juk ir vaikai nėra piliečiai ta prasme kaip suaugusieji: pastarieji yra piliečiai absoliučiai, o pirmieji sąlygiškai – jie yra piliečiai, tačiau ne visateisiai. Senovėje kai kuriose valstybėse amatininkai susidėjo iš vergų arba svetimšalių, dėl to dauguma [amatininkų] yra iš jų ir dabar, o geriausioji valstybė nepadarys amatininko piliečiu. O jeigu ir jis yra pilietis, tai tą piliečio dorybę, apie kurią kalbėjome, reikia laikyti ne kiekvieno piliečio dorybe ir ne kiekvieno laisvo žmogaus dorybe, tačiau tik tų, kurie laisvi nuo būtinųjų darbų. 3. Tie, kurie atlieka būtinuosius darbus kam nors vienam, yra vergai, o tie, kurie juos atlieka bendram labui, yra amatininkai ir samdiniai. Dėl jų bus aišku, jei labiau į tai išigilinsime <jau tai, kas pasakyta, viską paaiškina, jei primenama>¹⁶.

Kadangi santvarkų yra keletas, piliečių rūšių taip pat turi būti keletas, ypač piliečių, kurie yra valdiniai; taigi vienoje santvarkoje amatininkas ir samdiny būtinai bus piliečiai, o kitose tai neįmanoma, – pavyzdžiui, toje, kuri vadinama aristokratine ir kurioje garbingos pareigos suteikiamos pagal dorybę ir vertę, – nes neįmanoma atsidėti dorybei gyvenant amatininko ar samdinio gyvenimą. 4. Oligarchinėse santvarkose samdiny negali būti pilietis (nes dalyvavimą valdyme lemia didelis turto cenzas), o amatininkas gali, nes nemažai amatininkų praturtėja. Tebuose buvo įstatymas, kad tas, kuris dešimt metų nesulaikė nuo prekybos, negali dalyvauti valdyme. Tačiau daugelyje santvarkų įstatymas prima [į piliečius] net ir svetimšalius; kai kuriose demokratijose pilietis yra tas, kieno motina yra pilietė, 5. o daug kur šitai galioja ir neteisėtų sąnų atžvilgiu. Vis dėlto nors dėl tikrųjų piliečių trūkumo jie ir padaro piliečiais visus šiuos žmones (nes tokius įstatymus jie taiko dėl per mažo žmonių skaičiaus), tačiau kai jų yra pakankamai, jie pamažu išskiria [iš piliečių] pirmiausia tuos, kurie gimę iš vergo ir vergės, po to tuos, kurių tik motina [pilietė], ir pagaliau piliečiais padaro tik tuos, kurių abu tėvai yra valstybės gyventojai. 6. Taigi iš to akivaizdu, kad yra daug piliečių rūšių ir kad pirmiausia piliečių vadinamas tas, kuris turi teisę eiti garbingas pareigas; juk ir Homeras sakė:

... kaip kokį niekingą klajūną¹⁷,

nes neturintis tokios teisės yra tarsi atkilėlis. Tačiau kai kur tai yra slepiama siekiant apgauti gyventojus.

1278b

Taigi ar [dorybė], dėl kurios žmogus yra geras, o pilietis doras, yra skirtinga, ar ta pati, aišku iš to, kas pasakyta, – kai kuriose valstybėse [geras žmogus ir doras pilietis] yra tas pats, o kai kuriose – ne tas pats, ir pirmuoju atveju – ne kiekvienas, o tik valstybės vyras ir tas, kuris turi ar gali turėti galią tvarkyti bendruosius reikalus, ar vienas pats, ar su kitais.

IV. 1. Kai šitai jau išsiaiškinta, reikia nutarti, ar santvarka yra viena, ar jų yra keletas, ir jei keletas, tai kokios jos ir kiek jų, ir kokie yra jų skirtumai. Santvarka yra valstybės tvarka, apimanti įvairias valdžios pareigas, ir ypač tas, kurios yra aukščiausios. Visur valstybėje aukščiausia yra jos valdžia, o valdžia yra santvarka. Kalbu apie tai, kad, pavyzdžiui, demokratinėse [valstybėse] aukščiausia yra tauta, o oligarchijose, priešingai, – oligarchai; sako, kad jų ir santvarkos yra skirtingos. Taip pat kalbėtume ir apie kitas [santvarkas].

2. Pirmiausia reikia nustatyti, kokių tikslu yra susidariusi valstybė ir kiek yra žmogaus ir gyvenimo [poreikiams tenkinti susidariusios] bendrijos valdymo rūšių.

Jau pirmuosiuose mūsų samprotavimuose, kur buvo apibrėžta tai, kas susiję su ūkio tvarkymu ir šeimininkavimu, buvo pasakyta, kad žmogus iš prigimties yra pilietiškas gyvūnas; dėl to net ir nebūdami reikalingi savitarpio pagalbos žmonės nė kiek ne mažiau trokšta gyventi kartu. 3. Tačiau juos suveda ir bendra nauda, nes kiekvienam atitenka tam tikra gero gyvenimo dalis. Taigi pagrindinis tikslas

yra būtent tai – tiek visų kartu, tiek kiekvieno atskirai; tačiau jie susiburia ir palaiko pilietinę bendriją ir dėl paties gyvenimo, nes jau vien tai, kad gyvename, taip pat turbūt yra tam tikra gerio dalelė, jei tik nėra pernelyg didelio gyvenimo vargų pertekliaus; ir akivaizdu, kad dauguma žmonių pakelia gausybę kancijų siekdami gyvenimo, tarsi jame slypėtų tam tikra palaima ir prigimtine saldyste.

4. Betgi minėtuosius valdymo būdus lengva atskirti, juk juos dažnai apibrėžiame ir populiariuose samprotavimuose¹⁸. Šeimininko valdžia, nors iš tiesų tiek iš prigimties vergui, tiek iš prigimties šeimininkui naudinga tas pat, vis dėlto pirmiausia siekia naudoti šeimininkui, o dėl to kartu ir vergui (juk šeimininko valdžia negali būti išsaugota, jei sunaikinamas vergas). 5. O valdžia vaikams ir žmonai <ir visam ūkiui, kurią vadiname ūkio valdymo menu>¹⁹ egzistuoja valdomųjų labui arba dėl to, kas bendra abiem pusėms, – pati savaime ji egzistuoja dėl valdomųjų, kaip ir kiti menai, pavyzdžiui, gydy-

1279a

mo menas ir gimnastika, o atsitiktinai gali egzistuoti ir dėl pačių [valdančiųjų]; niekas juk netrukdo treneriui pačiam kai kada būti vienu iš tų, kurie mankština, kaip vairininkas visuomet yra vienas iš jūreivių; taigi treneris arba vairininkas siekia valdomųjų gerovės, o kai ir pats tampa vienu iš jų, atsitiktinai gauna savąją naudos dalį, nes vairininkas yra jūreivis, o treneris tampa vienu iš tų, kurie mankština. 6. Tas pat ir dėl valstybinių pareigų: kai [santvarka] susikuria piliečių lygybės bei panašumo pagrindu, jie siekia valdyti pakaitomis – iš pradžių jie natūraliai siekė pakaitomis at-

likti viešąsias prievoles, kad paskui jau kas nors kitas rūpintųsi jų gerove, kaip prieš tai jie patys valdydami rūpinosi jo labu; dabar dėl naudos, gaudamos iš bendrųjų [išteklių] ir iš valstybinių pareigų, jie nori valdyti nuolat; panašiai būtų, jeigu ligoniniai valdydami galėtų amžinai išlikti sveiki, – jie turbūt irgi šitaip siektų valdžios.

7. Taigi akivaizdu, kad tos santvarkos, kurios siekia bendros naudos, yra teisingos absoliutaus teisingumo požiūriu, o tos, kurios siekia tik valdančiųjų asmeninės naudos, visos yra klaidingos, jos yra nukrypimai nuo teisingų santvarkų, nes yra despotiškos, o valstybė yra laisvųjų bendrija.

Apibrėžus šiuos dalykus, kita užduotis yra iširti santvarkas, kiek jų yra ir kokios jos, ir pirmiausia – teisingąsias iš jų, nes apibrėžus šias taps akivaizdūs ir nukrypimai.

V. 1. Kadangi santvarka ir valdžia yra tas pat, o valdžia yra tie, kurie viešpatauja valstybėje, ir viešpataujančiaisiais būtinai tampa arba vienas, arba keletas, arba dauguma, tai kai vienas arba keletas, arba dauguma valdo bendros naudos labui, tos santvarkos būtinai yra teisingos, o tos, kai valdoma savo – arba vieno, arba keleto, arba daugumos – labui, yra nukrypimai, nes arba dalyvaujantieji [valdyme] nėra piliečiai, arba jie turi dalytis bendra nauda. 2. Tą iš monarchijų, kuri žiūri bendros naudos, esame įpratę vadinti karalyste; kai valdo nedaugelis, tačiau daugiau negu vienas, vadiname aristokratija (arba dėl to, kad valdo geriausieji, arba dėl to, kad jie valdo atsižvelgdami į tai,

kas geriausia valstybei ir visiems jai priklausan-tiems), o kai dauguma valdo bendros naudos labui, [kokia santvarka] vadinama bendru visų santvarkų vardu – politėja²⁰. 3. Taip elgiamasi visai pagrįstai: imanoma, kad vienas arba nedaugelis išsiskirtų dorybe, o daugeliui jau sunku pasiekti visokeriopą dorybę; labiausiai [imanoma pasiekti] karinę dorybę, nes ji atsiranda ten, kur gausu [vyru]; būtent dėl to tokiroje santvarkoje viešpatauja karingasis pradas ir [valdyme] dalyvauja turintieji ginklus.

4. Nukrypimai nuo minėtųjų santvarkų yra tironija (nuo karalystės), oligarchija (nuo aristokratijos) ir demokratija (nuo politijos), nes tironija yra monarchija, siekianti to, kas naudinga monarchui, oligarchija – to, kas naudinga turtingiesiems, demokratija – to, kas naudinga neturtingiesiems, o bendram labui nė viena iš jų nėra naudinga.

Reikia truputį plačiau pakalbėti apie tai, kas yra kiekviena iš šių santvarkų; čia juk esama ir tam tikrų neiškumų, o tam, kuris filosofuoja visais klaidimais ir kreipia dėmesį ne tik į praktika, įprastai nieko neapeiti ir nepalikti be dėmesio, bet išsiaiškinti tiesą apie kiekvieną [dalyką]. 5. Tironija, kaip jau sakytą, yra monarchija, valdanti piliečių bendriją šeimininko valdžia, oligarchija – kai valstybės valdovai yra tie, kurie turi turtų, o demokratija, priešingai, kai valdo ne tie, kurie turi didelius turtus, bet skurdžiai. Pirmasis klausimas susijęs su apibrėžimu. Juk jeigu turtingųjų būtų dauguma ir jie viešpatautų valstybėje (o demokratija ir yra tada, kai viešpatauja dauguma) arba jeigu kur nors atsitiktų taip, kad neturtingųjų būtų mažiau negu turtin-

guju, bet, būdami stipresni, jie viešpatautų santvarkoje (o ten, kur viešpataujama mažuma, sakoma, kad yra oligarchija), paaiškėtų, kad santvarkų apibrėžimai nėra geri. 6. Bet netgi jei kas nors, sujungęs turtingumą su negausumu, o skurdą su gausumu, taip ir įvardytų santvarkas – oligarchija pavadintų ta, kur valdžia priklauso negausiems turtingiesiems, o demokratija – ta, kur valdo gausūs neturtingieji, kyla kitas klausimas: kaipgi pavadinsime ką tik minėtas santvarkas – tas, kuriose viešpataujama sudarantys daugumą turtingieji ir mažumai priklausantys neturtingieji, jeigu nėra jokios kitos santvarkos, išskyrus minėtasias? 7. Taigi atrodo, kad iš šio svarstymo paaiškėjo, jog tai, ar viešpataujama nedaugelis, ar dauguma – vieni oligarchinėse, o kiti demokratinėse santvarkose, – yra antraeilis dalykas, nes visur turtingų yra mažai, o neturtingų – daug (dėl to taip ir atsitinka, kad ne minėtosios priežastys lemia skirtumą); o tai, kuo tarpusavyje skiriasi demokratija ir oligarchija, yra skurdas ir turtas, ir ten, kur valdanciaisiais tampama dėl turto, ar jie būtų mažuma, ar dauguma, neišvengiamai yra oligarchija, o kur valdo neturtingieji – demokratija, tačiau, kaip minėjome, atsitinka taip, kad vienu esti mažai, o kitų daug. Juk turto turi ir klesti nedaugelis, tačiau laisvė priklauso visiems, ir dėl šių priežasčių ir vieni, ir kiti ginčijasi dėl santvarkos.

8. Pirmiausia reikia suvokti, ką jie vadina oligarchijos bei demokratijos skiriamaisiais bruožais ir kas yra oligarchiškasis bei demokratiškasis teisingumas. Visi juk laikosi tam tikro teisingumo, tačiau eina ta linkme tik iki tam tikros ribos ir nekalba apie

1280a

absoliutų teisingumą. Antai atrodo, kad teisingumas yra lygybė, – taip ir yra, tačiau ne visiems, o lygiesiems; nelygybė taip pat atrodo esanti teisinga, nes taip ir yra, tačiau ne visiems, o nelygiesiems. Tačiau jie neatsižvelgia į tai, kam teisinga, ir sprendžia blogai. Priežastis čia ta, kad šis sprendimas susijęs su jais pačiais, o turbūt dauguma yra prasti savo pačių reikalų sprendėjai. 9. Taigi, kadangi teisingumas [skirtas] tam tikriems asmenims ir suskirstytas tiek dalykų atžvilgiu, tiek „kam?“ atžvilgiu tuo pačiu būdu, kaip anksčiau sakyta „Etiškoje“²¹, tai dėl dalykų lygybės visi sutaria, tačiau ginčijasi dėl „kam?“; pirmiausia taip yra dėl ką tik minėtos priežasties – dėl to, kad apie save sprendžiama neteisingai, ir dar dėl to, kad tiek vieni, tiek kiti, kalbėdami apie tam tikrą teisingumą, mano, jog kalba apie absoliutų teisingumą. Juk vieni, būdami nelygūs tam tikru – pavyzdžiui, pinigų – atžvilgiu, mano esą nelygūs visais atžvilgiais, o kiti, būdami tam tikru atžvilgiu – pavyzdžiui, laisvės – lygūs, mano esą visais atžvilgiais lygūs. 10. Tačiau jie nepasako svarbiausio dalyko. Juk jeigu jie susibūrė ir susivienijo nuosavybės labui, tai jie dalyvauja valstybėje tiek, kiek ir nuosavybės valdyme, taigi oligarchijos šalininkų argumentavimas gali pasirodyti pagrįstas – juk neteisinga lygiai dalyvauti šimto minų [valdyme] davusiam vieną miną ir tam, kuris davė visą kitą dalį, ar kalbama apie pradinę [sumą], ar apie gaunamą pelną. O jeigu [žmonės susivienijo] ne vien tam, kad gyventų, bet veikiau tam, kad gyventų gerai (kitai būtų ir vergų bei kitų gyvų padarų valstybė, o dabar tokios nėra, nes jie ne-

dalyvauja palaimingame ar laisvai pasirinktame gyvenime), ir ne karinės sąjungos dėlei, idant iš nieko nepatirtų skriaudos, ir ne dėl mainų, ir ne tam, kad naudotųsi vienas kitu? Juk tada tirniečiai ir kartaginiečiai, ir visi, kurie tik turi tarpusavio sutarčių, būtų tarsi vienos valstybės piliečiai. 11. Jie juk yra sudarę susitarimų dėl prekių įvežimo ir sutarčių dėl susilaikymo nuo neteisėtų veiksmų, ir karinės sąjungos paktų; tačiau šiems reikalams jie neturi bendrų valdžios pareigūnų, bet visi – skirtingus, nė vieni nesirūpina, kokie turi būti kiti, nei tuo, kad niekas iš susitarimo dalyvių nesielgtų neteisingai ar nebūtų nedoras, o rūpinasi tik tuo, kad nekenktų vieni kitiems.

Pilietinei dorybei ir ydai daug dėmesio skiria tie, kurie rūpinasi gera tvarka. Iš to akivaizdu, kad bent jau ta valstybė, kuri teisėtai vadinama šiuo vardu, o ne vien tik žodžiais, turi rūpintis dorybe, nes kitaip bendrija tampa karine sąjunga, tik vietos atžvilgiu tesiskiriančia nuo kitų sąjungų, kai sąjungininkai gyvena atokiai vienas nuo kito, o įstatymas – susitarimu ir, kaip sakė sofistas Likofronas²², tarpusavio teisingumo laidu, bet ne tuo dalyku, kuris padarytų piliečius gerus ir teisingus. 12. O kad taip yra, akivaizdu. Jeigu kas ir sujungtų vietoves į viena, t. y. sienomis sujungtų megaričių ir korintiečių valstybes²³, jos vis dėlto netaptų viena valstybe; netaptų ir tuomet, jei jie įvestų tarpusavio santuokas, nors tai ir yra valstybėms būdingas bendrijos bruožas. Panašiai jeigu kokie nors [žmonės] gyventų atskirai, bet ne taip toli, kad negalėtų bendrauti, ir turėtų ista-

1280b

tymus, draudžiančius skriausti vienam kitą tarpusavio mainuose – pavyzdžiui, jei vienas būtų dailidė, kitas – žemdirbys, dar kitas – batsiuovys, o kitas vėl kas nors panašaus, – ir jeigu jų būtų dešimt tūkstančių, tačiau jie nebendrautų jokiu kiutu atžvilgiu, kaip tik mainų ir karinės sąjungos, tai dar nebūtų valstybė. 13. Dėl kokios gi priežasties? Tik jau ne dėl to, kad jie bendrauja per atstumą. Juk jeigu jie ir susivienytų, bendrautų tokiu būdu (bet kiekvienas vis tiek žiūrėtų į nuosavus namus kaip į valstybę) ir padėtų vieni kitiems tik prieš skriaudėjus, tarsi tai būtų gynybinė sąjunga, atidiems stebėjams dar neatrodytu, kad tai valstybė, nes jie panašiai bendrautų tiek susivieniję, tiek būdami atskirai. Taigi akivaizdu, kad valstybė nėra bendrija, susidariusi vietos [bendrumo], susilaikymo nuo savitarpio skriaudų ir mainų pagrindu; kad valstybė egzistuoja, visa tai būtina, tačiau net jei visa tai ir yra, tai dar nėra valstybė, – ji yra ūkių ir giminių bendrija gero gyvenimo labui, siekianti tobulo ir sau pakankamo gyvenimo. 14. To vis dėlto nebus, jeigu jie negyvens toje pačioje vietoje ir nesituoks vieni su kitais; dėl to valstybėse ir atsirado ir giminystės ryšiai, ir fratrijos, ir bendri aukojimai, ir bendri pašilinksminiai. O tai yra draugystės pasekmė, nes draugystė lemė bendro gyvenimo laisvą pasirinkimą. Taigi valstybės tikslas yra geras gyvenimas, o šie dalykai yra to tikslo labui. Valstybė yra giminių ir kaimų bendrija tobulo ir sau pakankamo gyvenimo dėlei, o tai reiškia, kaip mes sakome, gyventi laimingai ir gerai; taigi pilietinę ben-

1281a

driją reikia laikyti [egzistuojančią] kilnių darbų labui, o ne tik bendro gyvenimo. 15. Todėl tiems, kurie daugiausiai prisideda prie tokios bendrijos, valstybėje ir priklauso didesnė dalis negu tiems, kurie laisvės ir kilmės požiūriu yra lygūs arba višesni, o pilietinės dorybės požiūriu nelygūs, arba tiems, kurie pranoksta kitus turtu, bet kitų pranonkstami dorybe.

Taigi iš to, kas išdėstyta, akivaizdu, kad visi, kurie ginčijasi dėl santvarkų, kalba tik apie tam tikrą teisingumo dalį.

VI. 1. Kyla klausimas, kas valstybėje turi viešpatauti. Juk tai arba dauguma, arba turtingieji, arba kilnieji, arba kas nors vienas, kuris yra visų geriausias, arba tironas. Tačiau atrodo, kad čia slypi neaiškumas. Argi ne? Jeigu skurdžiai, būdami gausesni, pasidalytų turtingųjų turta, argi tai nebūtų neteisinga? „Dėl Dzeuso, juk tai teisingai nuspręsta viešpataujančiųjų!“ Ką gi tuomet reikia vadinti didžiausia neteisybe? Arba, turint galvoje visus [piliečius], jeigu dauguma pasidalytų mažumos turta, akivaizdu, kad jie sunaikins valstybę. Tačiau dorybė tikrai nenaikina to, kas ją turi, ir teisingumas taip pat nenaikina valstybės, taigi akivaizdu, kad toks įstatymas negali būti teisingas. 2. Be to, [tokiu atveju] visi tirono veiksmams būtinai turi būti teisingi, nes stipresnis griebiasi prieš teisumą, kaip ir dauguma prieš turtinguosius. Tačiau ar teisinga, kad valdytų mažuma ir turtingieji? Jeigu ir jie darytų tą patį ir pagrobtų bei pasisavintų daugumos nuosavybę, ar tai būtų tei-

singa? Jei taip, tai, žinoma, teisingas ir anas atvejis. Taigi akivaizdu, kad visi šie dalykai yra blogi ir neteisingi. 3. Bet ar turi valdyti ir viešpatauti kilnieji? Juk tada visi kiti neišvengiamai yra paniekinti, neturėdami garbės eiti valstybines pareigas; juk sakome, kad valdžios pareigos yra garbė, o kai nuolat valdo tie patys, kiti neišvengiamai yra paniekinti. O ar geriau, kad valdytų vienas, pats doriausias? Tai juk dar oligarchiškiau, nes dar daugiau bus paniekintųjų. Kai kas galbūt pasakytų, kad apskritai yra blogai, kai viešpatauja žmogus, kurio sieloje kyla aistros, o ne įstatymas. O jei tai būtų įstatymas, tačiau oligarchiškias arba demokratiškias, koks dėl to rastusi skirtumas sprendžiant iškeltuosius klausimus? Anksčiau minėtieji dalykai juk susiklostys panašiai.

Apie kitus dalykus bus kita kalba. 4. O kad viešpatauti veikiau turėtų dauguma, o ne tie, kurie yra geriausieji, tačiau negausūs, – šito, atrodo, pagrįsti neįmanoma, ir nors čia slypi tam tikras neaiškumas, tačiau galbūt tai yra tiesa. Juk įmanoma, kad daugelis, iš kurių kiekvienas nėra doras žmogus, susibūrę vis dėlto būtų geresni už anuos, ne pavieniui, bet visi kartu, kaip ir pietūs, surengti daugelio susidėjusiųjų, būna geresni už surengtus vieno žmogaus lėšomis. Juk kai žmonių yra daug ir kiekvienas turi dalelę dorybės bei supratingumo, susibūrusi dauguma tampa tarsi vienu žmogumi, daugiakoju, daugiarankiu ir turinčiu daug jausmų; tas pat yra ir su charakteriu, ir su protu. Todėl dauguma teisingiau sprendžia ir apie muzikos, ir apie poetų veikalus, nes skirtingi žmonės sprendžia apie tam

tikrą skirtingą dalelę, o visi – apie visumą. 5. Tačiau dori žmonės skiriasi nuo kiekvieno iš daugelio tuo, kuo, kaip sakoma, skiriasi gražieji nuo negražųjų ir meno priemonėmis pavaizduoti daiktai nuo tikrųjų, – tuo, kad išsklaidyti bruožai surenkami į viena, nes atskirai kieno nors akis bus gražesnė už nupieštąją, o kieno nors kito – kokia nors kita dailis. Vis dėlto neaišku, ar toks skirtumas tarp daugumos ir nedaugelio dorųjų imanomas kiekvienoje tautoje ir kiekvienos daugumos atžvilgiu. Galbūt [kas nors pasakytų]: „Dėl Dzeuso, akivaizdu, kad kai kurių atžvilgiu tai neįmanoma, – juk ta pati išvada tiktų ir gyvūnams, nes kuo gi, taip sakant, skiriasi kai kurios [minios] nuo gyvūnų?“ Tačiau niekas nekliaudo, kad tai, kas pasakyta, būtų teisinga tam tikros daugumos atžvilgiu.

6. Remiantis šiais dalykais, galima išspręsti ir anksčiau minėtąjį klausimą, ir su juo susijusį – kokius reikalus turi spręsti laisvieji ir piliečių dauguma (tai yra tie, kurie nėra nei turtingi, nei turi kokią nors vertingą dorybės bruožą). Juk leisti jiems dalyvauti aukščiausioje valdžioje nėra saugu (nes dėl neteisingumo ir neišmanymo jie neišvengiamai vienais atvejais elgsis neteisingai, o kitais darys klaidas), o nieko jiems neduoti ir neleisti dalyvauti bangu, nes kur tik esama daug paniekintų ir nuskurdusių, toje valstybėje neišvengiamai pilna priešų. Tad belieka leisti jiems dalyvauti priimant sprendimus ir teismuose. 7. Kaip tik dėl to ir Solonas, ir kai kurie kiti istatymų leidėjai patvarko taip, kad jie galėtų rinkti pareigūnus ir kviešti juos atsiskaityti, o vieniems patiems

valdyti neleidžia. Juk visi jie susibūrę turi pakankamai nuovokos ir, susimaišę su geresniaisiais, teikia valstybėms nauda, kaip ir negrynas maištas, sumaišytas su grynu, padaro visumą maistingesnę už negausų gryną maistą; tačiau kiekvienas atskirai jie nėra pakankamai subrendę, kad galėtų spręsti. 8. Bet šis santvarkos pobūdis pirmiausia kelia tokį klausimą: atrodytu, kad spręsti apie tai, kas gerai išgydė, gali tik tas, kas yra gydęs pats ir kas jau yra gražinės sveikata kamuojamam būtent šios ligos, t. y. gydytojas; panašiai yra ir su kitais įgūdžiais bei menais. Juk kaip gydytojas turi duoti ataskaitas gydytojams, taip ir kiti – į save panašiams. O gydytojas yra ir gydantis gydytojas, ir tyrinėtojas, ir, trečia, studijavęs gydymo meną (juk tokių, apskritai kalbant, esama visuose metuose, ir studijavusiems mes leidžiame spręsti ne kiek ne mažiau negu žinovams).

1282a

9. Gali atrodyti, kad taip pat yra ir su rinkimais, – juk teisingai išrinkti yra žinovų darbas: antai parinkti matininką yra matavimo žinovų darbas, o vairininką – laivininkystės žinovų. Jei kai kuriuose darbuose bei menuose dalyvauja ir tie, kurie nėra žinovai, tai tik jau ne daugiau nei žinovai. Tad, remiantis šiuo samprotavimu, galbūt daugumai nereikėtų pavesti nei pareigūnų rinkimų, nei ataskaitų reikalų. 10. Bet gal čia ne viskas pasakyta teisingai, tiek dėl ankstesnių išvadų, jei tik minia nebus pernelyg vergiška (nes kiekvienas atskirai spręs blogiau už žinovus, o susibūrę visi spręs arba geriau, arba ne blogiau), tiek dėl to, kad apie kai kuriuos dalykus geriausiai ga-

lėtų spręsti ne tik jų gamintojas – apie tuos, kuriuos išmano ir nemokantys paties meno; antai išmanyti apie namą būdinga ne tik jo statytojui, ir tas, kuris juo naudojasi (o naudojasi juo ūkio šeimininkas), spręš dargi geriau, ir apie vairą geriau spręš vairininkas, o ne dailidė, ir apie vaises – puotautojas, o ne virėjas.

Taigi šis klausimas galbūt atrodys pakankamai gerai išspręstas tokiu būdu. 11. Tačiau yra kitas, susijęs su juo: juk atrodo keista, kad svarbiuose dalykuose niekingieji yra viršesni už kilniuosius, o ataskaitos ir pareigūnų rinkimai yra svarbiausias dalykas, kuris kai kuriose santvarkose, kaip minėta, patikimas tautai, nes tautos susirinkimo galioje yra visi šie dalykai, o juk tautos susirinkimuose dalyvauja ir sprendžia, ir teisia mažo turto cenzo ir bet kokio amžiaus žmonės, tačiau išdininkais, strategais ir kitais aukštais pareigūnais būna turintys didelį turto cenzą. 12. Panašiai būtų galima išspręsti ir šį klausimą; juk gal tai ir teisinga, nes ne teisėjas ir ne tarybos narys, ir ne tautos susirinkimo narys yra valdžia, bet teismas, taryba ir tauta, o kiekvienas iš minėtųjų [asmenų] yra pastarųjų dalis (dalimis aš vadinu tarybos nari, tautos susirinkimo nari ir teisėją). Taigi teisingai svarbūs dalykai yra daugumos galioje, nes ir tauta, ir taryba, ir teismas susideda iš daugelio, ir jų visų cenzas yra didesnis negu kiekvieno atskirai ar tų nedaugelio, kurie turi didelę valdžią.

1282b 13. Tad šie dalykai tebūnie apibrėžti šitaip. O minėtas pirmasis klausimas akivaizdžiai atskleidžia tai, kad viešpatauti turi teisingai sutvarkyti įsta-

tymai, o valdantysis, ar jis būtų vienas, ar jų būtų daugiau, turi turėti valdžią tais klausimais, kuriais įstatymai neįstengia pasakyti tiksliai, nes ne lengva išaiškinti visiškai viską. Vis dėlto kokie turi būti teisingai sutvarkyti įstatymai, dar nėra aišku, ir lieka anksčiau iškeltas klausimas, nes įstatymai, kaip ir santvarkos, neišvengiamai būna prasti arba geri ir teisingi arba neteisingi. Aišku tik tai, kad įstatymai turi atitikti santvarką. Bet jei taip, tai akivaizdu, kad teisingas santvarkas atitinkantys įstatymai būtinai bus teisingi, o atitinkantys nukrypusias – neteisingi.

VIII. 1. Kadangi visų mokslų ir menų tikslas yra gėris, tai visų svarbiausiojo meno, politinės galios, pirmutinis tikslas yra didžiausias gėris; pilietinis gėris yra teisingumas, kuris yra tai, kas visiems naudinga, todėl visiems atrodo, kad teisingumas yra tam tikra lygybė, ir iš dalies jie sutinka su filosofiniais samprotavimais, kuriuose buvo apibrėžti etikos dalykai²⁴; juk sakoma, kad teisingumas yra tam tikras dalykas tam tikriems asmenims ir kad lygiems jis turi būti lygus. Tačiau reikia atsižvelgti į tai, kokių dalykų atžvilgiu lygybė ir kokių – nelygybė, nes čia kyla neaiškumas ir politinė filosofija. 2. Mat kai kas galbūt pasakytu, kad pareigas reikia dalyti nelygiai, pagal pranašumą kiekvienos gerosios savybės atžvilgiu, net jeigu žmonės niekuo daugiau nesiskirtu, bet pasitaikytų panašūs, nes skirtingiems žmonėms skirtingas yra ir teisingumas, ir tai, kas jiems priklauso pagal nuopelnus. Bet jeigu tai tiesa, tai ir tie, kurie

išsiskiria odos atspalviu ar ūgiu, ar kokia kita geraja savybe, turės tam tikrą pirminybę siekdami politinio teisingumo. Argi tai nėra akivaizdi neteisybė? Tai matyti kitų menų ir sugebėjimų atveju: juk jeigu fletininkai panašūs savo menu, tai skirtingas fletas nereikia teikti pirminybės kilmingesniesiems – jie dėl to gros nė kiek ne geriau, – tačiau geresnius instrumentus reikia duoti tam, kas išsiskiria sugebėjimais. 3. Jei tai, apie ką kalbama, dar neaišku, paaiskės gilinantis toliau. Jeigu kas nors išsiskirtų grojimo fleita menu, tačiau labai stokatų kilmingumo ir grožio, tai net jeigu kiekviena iš šių gėrybių (kalbu apie gerą kilmę ir grožį) yra svarbesnė už grojimo fleita meną ir jeigu jos santykiškai labiau pranoksta grojimo fleita menu, negu minimasis žmogus išsiskiria grojimo menu, vis tiek būtent jam yra atiduotinos geriausios fleitos, – kitaip pranašumas turto ir kilmės atžvilgiu turėtų prisidėti prie jo darbo, tačiau nepriseda nė trupučio. 4. Toliau šitaip samprotaujant, kiekviena gerybė būtų palyginama su bet kuria kita: jeigu tam tikras ūgis suteikia pranašumą, tai ir apskritai ūgis galėtų varžytis ir su turto, ir su laisve. Tad jeigu šis labiau išsiskiria ūgiu, negu anas dorybė, ir jeigu apskritai ūgis daugiau vertas nei dorybė, tai viskas būtų palyginama, – juk jei tam tikras ūgis pranoksta tam tikrą [dorybes] dydį, tai akivaizdu, kad tam tikras jų dydis bus lygus. 5. Tačiau kadangi tai neįmanoma, akivaizdu, kad ir politiniuose reikaluose pagrindai ne bet kokios nelygybės pagrindu varžomasi dėl valdžios, – juk jei vieni yra greiti, o kiti lėti, dėl to vieni vi-

1283a

sai neturi gauti daugiau, o kiti mažiau [valdžios], tačiau pirmųjų pranašumas pagerbiamas atletų varžybose. O ginčas [dėl valdžios] vis dėlto būtinai turi remtis tuo, kas sudaro valstybę. Todėl kilmingieji, laisvieji ir turtingieji pagrindai siekia šios garbės; valstybėje turi būti ir laisvųjų, ir mokančių turto cenzo mokesčius, nes valstybė negali susidėti vien iš skurdžių, kaip ir vien iš vergų. 6. Betgi jei šie dalykai yra reikalingi, tai aišku, kad reikalingas ir teisingumas, ir pilietinė dorybė, nes be jų neįmanoma tvarkyti valstybės; tiesa, be anksčiau minėtųjų dalykų valstybė negali egzistuoti, o be šių – būti gerai tvarkoma.

Taigi gali atrodyti, kad visi ar bent kai kurie iš šių dalykų pagrindai gali pretenduoti [į svarbiausius] valstybės egzistavimo atžvilgiu, tačiau gero gyvenimo atžvilgiu teisėtai gali pretenduoti auklėjimas ir dorybė, kaip jau minėta ir anksčiau. 7. O kadangi tie, kurie yra lygūs kokio nors vieno bruožo atžvilgiu, nebūtinai yra lygūs visais atžvilgiais, kaip tie, kurie vienu atžvilgiu nelygūs, nebūtinai yra nelygūs visais atžvilgiais, tai visos tokios santvarkos neišvengiamai yra nukrypimai. Taigi jau ir anksčiau sakyta, kad visi pretenduoja [į valdžią] tam tikra prasme teisėtai, tačiau absoliučiai teisėtai – ne visi: turtingieji todėl, kad jiems priklauso daugiau žemės, o žemė yra bendra, be to, jie tarsi patikimesni sutarčių atžvilgiu; laisvieji ir kilmingieji – todėl, kad jie artimi vieni kitiems (nes kilmingesnieji labiau yra piliečiai nei bekilmiai, o kilmingumas gerbiamas kiekvieno namuose); be to, todėl, kad, kaip atrodo, kilmesnieji gimsta iš kilmesniųjų, nes kilnumas yra

giminės dorybė. 8. Panašiai sakysime, kad ir dorybė pretenduoja teisėtai, nes teisingumas yra bendruomeninė dorybė, iš kurios būtina kyla visos kitos²⁵; bet juk ir dauguma [pretenduoja teisėtai] mažumos atžvilgiu, nes ji yra ir galingesnė, ir turtingesnė, ir geresnė, palyginti su mažuma. Tad jeigu visi būtų vienoje valstybėje, – turiu galvoje ir geruosius, ir turtinguosius, ir kilminguosius, ir kitų piliečių gausybę, – ar kils abejonė dėl to, kas turi valdyti, ar nekils? 9. Tiesa, nė vienoje iš minėtųjų santvarkų nekyla abejonių dėl sprendimo, kas turi valdyti (juk jos tarpusavyje skiriasi tuo, kas jose viešpatauja, antai viena yra valdoma turtingųjų, kita – dorų žmonių ir atitinkamai kitos), tačiau mes svarstome, kaip reikėtų nustatyti, kai visa tai egzistuoja kartu.

10. O jei pasižymiųjų dorybe būtų visiškai ne daug, kaip reikėtų nuspręsti tada? Ar, turint galvoje jų negausumą, reikėtų atsižvelgti į tai, kaip jie gali susidoroti su darbu, t. y. ar jie pajėgūs tvarkyti valstybę, o gal į tai, ar jų yra pakankamai, kad jie sudarytų valstybę? Tačiau yra tam tikras neaiškumas, susijęs su visais, kurie varžosi dėl garbės eiti valstybines pareigas. Gali pasirodyti, kad tie, kurie mano esą verti valdyti dėl turto, nepasako nieko teisingo, panašiai kaip ir tie, kurie [pretenduoja] dėl kilmės; juk akivaizdu, kad jeigu yra kas nors, vienas pats turtingesnis už visus kartu, jis pagal tą patį teisingumą turės vienas valdyti visus, panašiai kaip ir išsiskiriantis aukšta kilme, jei varžomasi laisvumo pagrindu. 11. Tikriausiai tas pat atsitiks ir aristokrati-

1283b

nėse santvarkose, kurios remiasi dorybe, – juk jeigu būtų koks nors žmogus, geresnis už kitus, nors ir dorus, valdančiojo sluoksnio narius, pagal tą patį teisingumą viešpatauti turės jis. Tad jeigu dauguma turi viešpatauti dėl to, kad yra stipresnė už mažumą, tai, jeigu atsirastų kas nors vienas arba daugiau negu vienas, bet mažiau nei daugelis, stipresni už kitus, viešpatauti greičiau turėtų jie, o ne dauguma. 12. Atrodo, iš viso to paaiškėja, kad nė vienas iš šių apibrėžimų, kuriais remdamiesi jie teigia esą verti valdyti, o visi kiti – jiems paklusti, nėra teisingas. Juk net ir tiems, kurie mano esą verti viešpatauti valstybėje dėl savo dorybės, taip pat tiems, kurie taip mano dėl savo turto, dauguma galėtų pagrįstai atsakyti, kad niekas nekliudo daugumai būti ir geresnei, ir turtingesnei už keleta, suprantama, ne kiekvienam atskirai, o visiems kartu.

13. Dėl to šitokiu būdu imanoma atsakyti ir į tą klausimą, kurį kai kas tiria ir pateikia (mat kai kas klausia, ar įstatymų leidėjui, norinčiam sukurti teisingiausius įstatymus, reikia juos leisti geresniųjų, ar daugumos naudai), kai įvyksta taip, kaip sakyta. „Teisingas“ čia reikia suprasti „teisingas lygybės pagrindu“, o tai, kas [įvirtintai] lygybės pagrindu, yra teisinga visos valstybės naudai ir bendros piliečių naudai požiūriu. Pilietis apskritai yra tas, kuris dalyvauja valdyme ir paklūsta valdymui; kiekvienoje santvarkoje jis yra skirtingas, o geriausioje – tas, kuris sugeba ir pailsenka būti valdomas ir valdyti dorybėje atitinkančio gyvenimo vardan.

1284a

SEPTINTA KNYGA

riausius draugus ir panašiai, ir supratimo atžvilgiu yra toks pat neprotingas ir klystantis, kaip mažas vaikas ar beprotis. 3. Tačiau nors visi sutiktų su tuo, kas čia pasakyta, vis dėlto nesutariama dėl [gėrybių] kiekio ir vertingumo. Juk manoma, kad dorybės kiek turi, tiek ir pakanka, tačiau turto, pinigų, galios, garbės ir visų kitų panašių dalykų trokštama pertekliaus be jokių ribų. Tačiau mes jiems pasakysime, kad nesunkutuo įsitikinti ir iš faktų matant, kad ne išorinės gėybės padeda įgyti ir išsaugoti dorybes, bet pastarosios pirmašias, ir kad laimingai gyvena – nesvarbu, ar laimę žmonėms teikia pasitenkinimas, ar dorybė, ar abu šie dalykai – veikiau tie, kurie gausiai pasipuošę gerais papročiais ir protu, tačiau saikingai turi išorinių gėrybių, o ne tie, kurie patarųjų turi daugiau negu reikia, tačiau stokoja pirmųjų. 4. Tai labai akivaizdu ir tiriantiems samprotavimo būdu. Juk išorinės gėybės, kaip tam tikra priemonė, turi ribą (mat viskas yra naudinga tam tikram [tikslui]), ir jų perteklius neišvengiamai kenkia arba bent neduoda jokios naudos jų savininkams; tačiau bet kuri iš sielos gėrybių yra tuo naudingesnė, kuo didesnis yra jos perteklius, jeigu ir pastarosios derėtų priskirti ne vien kilnuma, bet ir naudingumą. Apskritai, aišku, mes sutiksime, kad geriausia kiekvieno dalyko būklė pranašumo atžvilgiu nutolusi nuo kito [dalyko geriausios būklės] proporcingai atstumui, kuriou nutolę vienas nuo kito patys tie dalykai, apie kurių būklės kalbame. Taigi, jei tik siela tiek apskritai, tiek mums patiems yra labiau gerbtina ir už nuo-

I. 1. Tas, kuris ketina tinkamai iširti geriausiają santvarką, pirmiausia turi nuspręsti, kokią gyvenimo būdą labiausiai verta pasirinkti, nes jei neišku tai, neišvengiamai neišku ir tai, kas yra geriausioji santvarka, – juk paprastai geriausiai gyvena tie, kurie yra geriausiai sutvarkę valstybės valdymą esamomis sąlygomis, jei tik neatstintinka nieko netikėto. Dėl to pirmiausia reikia susitarti, koks gyvenimas, taip sakant, visiems būtų labiausiai vertas pasirinkti, o po to – ar visai bendrijai kartu ir kiekvienam atskirai jis yra tas pats, ar ne. 2. Sutikdami, kad ir populiariuose samprotavimuose¹ daug kas apie geriausią gyvenimo būdą pasakyta pakankamai teisingai, pasinaudokime jais ir dabar. Iš tiesų bent jau vieno suskirstymo niekas neužginčys – kad yra trys gėrybių rūšys: išorinės, kūno ir sielos, ir laimingieji turi turėti jas visas. Niekas juk nepavadinys laimingu to, kas neturi nė trupučio narsumo, nuosaikumo, teisingumo, išminties, bijo praskrendančių musių, nesuilaiko nuo jokio kraštutinumo, jei tik nori pavalgyti ar išgerti, dėl ketvirčio obolo nužudo savo ge-

savybę, ir už kūną, tai neišvengiamai ir šių dalykų geriausių būklių santykis bus tas pats. Be to, būtent sielos labai šie dalykai iš prigimties yra verti pasirinkti, ir visi išmintingi žmonės turi pasirinkti juos [sielos labui], o ne sielą jų labui.

5. Taigi sakykime, kad kiekvienam tenka tiek pat laimės, kiek dorybės bei supratingumo ir šias savybes atitinkančio elgesio, pasitelkdamį kaip liudytoją dieva, kuris yra laimingas ir kupinas palaimos, tačiau ne dėl kokios nors išorinės gerybės, o dėl savęs paties ir dėl to, koks jis yra iš prigimties. Dėl to sėkmė ir laimė neišvengiamai yra skirtingi dalykai, nes tų gėrybių, kurios yra išorinės sielos atžvilgiu, priežastis yra savaimingumas ir atsitiktinumas, tačiau niekas nėra teisingas ar nuosaikus atsitiktinai ar dėl atsitiktinumo. Su pastaruoju susijęs ir tų pačių įrodymų reikalauja [teiginys], kad geriausioji valstybė yra laiminga ir gerai gyvuoja. Tačiau neįmanoma gerai gyvuoti nedarant gerų darbų, o joks geras darbas, nei žmogaus, nei valstybės, neįmanomas be dorybės ir supratingumo; be to, valstybės narsumas, teisingumas ir supratingumas turi tą pačią galią ir pavilą, kaip ir kiekvieno žmogaus, kuris dėl jų yra vadinamas teisingu, supratingu ir nuosaikiu.

6. Tai, kas čia pasakyta, tebūnie mūsų samprotavimo įžanga, nes neįmanoma nei susilaikyti šių dalykų nepalietus, nei pateikti visus su jais susijusius samprotavimus – tai kitų studijų užduotis. Kol kas pagrindas tebūnie tai, kad geriausias gyvenimo būdas tiek kiekvienam atskirai, tiek visai

1324a

valstybei yra tas, kuris susijęs su dorybe, o jai suteikta tiek [galios], kad būtų galima dalyvauti dorybėje atitinkančiuose darbuose. Su tais, kurie abejoja, šiame samprotavime nesileisime į kalbas, tačiau išsiaiškinsime vėliau, jeigu pasirodys, kad kas nors liko neįtikintas to, kas pasakyta.

II. 1. Būlieka tik nutarti, ar reikia teigti, kad kiekvieno atskiro žmogaus ir valstybės laimė yra ta pati, ar kad ne ta pati. Tačiau aišku ir tai; juk visi sutiks, kad ji yra ta pati, nes tie, kurie mano, kad atskiro žmogaus gerą gyvenimą nulemia turtas, ir visą valstybę sutiks esant laiminga, jeigu ji turtinga; tie, kurie labiausiai gerbia tironišką gyvenimo būdą, pasakys, kad ir valstybė laimingiausia yra ta, kuri valdo daugiausiai žmonių; o jei kas nors atskirą žmogų laiko laimingu dėl dorybės, tai ir valstybę laimingesne pavadins tą, kuri dorybingesnė. 2. Tačiau čia jau reikia išsiaiškinti du dalykus; pirmasis – kuris gyvenimo būdas labiau vertas pasirinkti: ar būti piliečių bendrijos nariu ir dalyvauti valstybės reikaluose, ar geriau gyventi kaip svetimšaliui ir atsiskyrus nuo piliečių bendrijos; antrasis – kokia santvarka ir koks valstybės pobūdis laikytini geriausiai, nesvarbu, ar visi pasirinktų dalyvavimą valstybės reikaluose, ar tik dauguma, o kai kurie – ne. Kadangi šis [klausimas] yra politinių apmąstymų ir teorijos užduotis, o ne tas, ką pasirinktų atskiras žmogus, ir kadangi mes dabar nusprendėme apsiriboti šiuo tyrimu, tai pirmasis [klausimas] mums yra šalutinis, o šio tyrimo užduotis – pastarasis.

3. Taigi akivaizdu, jog geriausioje santvarkoje privalo būti tokia tvarka, kad kiekvienas galėtų geriausiai elgtis ir laimingai gyventi; vis dėlto ir kai kas iš pritariančiųjų tam, kad labiausiai vertas pasirinkti gyvenimo būdas yra tas, kuris susijęs su dorybe, abejoja, ar reikia pasirinkti pilietinį bei viešųjų gyvenimo būdą, ar verčiau atsiriboti nuo visko, kas išoriška, ir gyventi mąstytojo gyvenimą, kuri vienintelį kai kas sako esant filosofinį. Juk matome, kad vieną iš šių dviejų gyvenimo būdų renkasi tie žmonės – tiek anksčiau gyvenę, tiek dabar gyvenantys, – kurie labiausiai trokšta pelnyti garbę savo dorybe; sakydamas „du“, turiu galvoje pilietinį ir filosofinį. 4. Ir anaipol nėra nesvarbu, kur slypi tiesa, nes tas, kuris išmintingai mąsto, būtinai stengiasi viską sutvarkyti geresnio tikslo labui, tiek atskirų žmonių, tiek visos santvarkos požiūriu. Kai kas mano, kad valdžia savo artimiesiems, jeigu ji despotiška, yra susijusi su didžiausia neteisybe, o jeigu ji pilietiška, ji nėra neteisinga, bet vis dėlto suvaržo asmeninę gerovę; kiti yra visiškai priešingos nuomonės – kad vienintelis vyrui tinkamas gyvenimo būdas yra veiklus ir pilietinis², nes nė viena dorybė privačių asmenų darbais negali pasireikšti geriau negu darbais tu, kurie rūpinasi bendrais reikalais ir dalyvauja politikoje. 5. Taigi kai kas laikosi tokio požiūrio; dar kiti teigia, kad tik despotiška ir tironiška santvarkos forma teikia laimę, be to, kai kur santvarkos ir įstatymų tikslas yra despotiškai valdyti kaimynus. Todėl nors dauguma įstatymų daugumoje [valstybių] veikia, jei taip galima pasakyti, padrikai, vis dėlto jei tik kur nors įstatymai

1324b

krypsta kokia nors viena linkme, visų jų tikslas yra viešpatauti, kaip Lakedaimone ir Kretoje, kur beveik visas auklėjimas ir daugelis įstatymų pajungti karui. Ir visų genčių, kurios istengia įgyti pranašumą, tokia galia yra gerbiama, pavyzdžiui, skitų, persų, trakų ir keltų. 6. Kai kur esama netgi tam tikrų įstatymų, skatinančių šią dorybę, antai sakoma, kad Kartaginoje [kariai] gauna kaip papuošalus apyrankes už kiekvieną karo žygį, kuriame dalyvauja. Kadais ir Makedonijoje buvo įstatymas, kad vyras, kuris nėra nužudęs jokio priešų, turi susijuosti pančių vietoj diržo, o skitui, nenužudžiusiam nė vieno priešų, per tam tikrą šventę nebuvo leidžiama gėsti iš ratu leidžiamos taures. O iberai, karinga gentis, aplink kapą prismaigsto tiek kuolelių, kiek [mirusių] nužudė priešų, ir kitose [gentyse] yra daug kitų panašių dalykų; kai kurie iš jų įtvirtinti įstatymų, o kai kurie – papročių.

7. Norintiems iširti [ši klausimą] gali pasirodyti itin keista, kad politiko užduotis – sugebėti rasti būdų valdyti, ir despotiškai valdyti, kaimynus, nesvarbu, ar jie to nori, ar nenori. Kaipgi tai gali būti politiko arba įstatymų leidėjo darbas, jeigu tai net nėra teisėta? Toks valdymas yra neteisėtas net tada, kai jis vykdomas teisingai, o ką jau sakyti, kai neteisingai, – juk viešpatauti remiantis jėga galima ir neteisingai. 8. Be to, tokių dalykų mes nematome ir kituose moksloose – juk nei gydytojo, nei vairininko darbas nėra įtikinti arba priversti [paklusti] vienu atveju ligonius, o kitu – keleivius. Vis dėlto atrodo, jog daugelis linkę manyti, kad politika yra despotizmas, ir nesigėdija su kitais elgtis

taip, kaip savo pačių atžvilgiu mano esant neteisinga ir nenaudinga, – sau patiems jie reikalauja teisingo valdymo, o kitų atžvilgiu visai nesirūpina teisingumu. 9. Būtų keista, jeigu neegzistuočių iš prigimties despotiškam valdymui tinkami ir netinkami žmonės, taigi jeigu jau jie egzistuoja, tai negalima mėginti despotiškai valdyti visus, tačiau tik tuos, kurie yra tam tinkami, kaip negalima maitinti arba aukojimui medžioti žmoniu, bet tik tuos [padarus], kurie tinkami medžioti šiam tikslui, o medžioti yra tinkamas laukinis valgomas gyvūnas. Betgi valstybė galėtų būti laiminga ir viena pati savime – ta, kuri yra gerai valdoma (jei tik imanoma, kad kur nors gyvuotų visiškai izoliuota valstybė, turinti gerus įstatymus); tokios valstybės santvarka nebus pritaikyta nei karo, nei priešų pavergimo reikmėms, nes viso to nebus. 10. Taigi akivaizdu, kad visokią karo reikalams skirtą veiklą reikia laikyti kilnia, bet ne kaip viso ko aukščiausiąjį tikslą, o kaip priemonę jam pasiekti. Rimto įstatymų leidėjo užduotis yra iširti, kokių būdu valstybė, žmonių giminė ir bet kokia kita bendrija galėtų pasiekti gerą gyvenimą ir joms imanomą laimę. Žinoma, kai kurie iš įvedamų įstatymų turės skirtis, ir jeigu esama kaimyninių [valstybių], įstatymų leidybos užduotis yra nuspręsti, kokių [priemonių] kokių kaimynų atžvilgiu imtis arba kaip taikyti atitinkamas priemones kiekvienai iš jų.

Tačiau šis [klausimas] – kokio tikslo turi siekti geriausioji santvarka – galbūt vėliau sulauks dėramo tyrimo.

1325a

III. 1. Tiems, kurie sutinka, kad labiausiai vertas pasirinkti gyvenimo būdas yra tas, kuris susijęs su dorybe, tačiau nesutaria, koks jis turi būti praktiškai, mes turime pasakyti ir vieniems, ir kitiems (nes vieni nepritaria [dalyvavimui] politinėje valdžioje manydami, kad laisvo žmogaus gyvenimo būdas yra ne toks pat, kaip valstybės vyro, ir labiausiai vertas pasirinkti, o kiti geriausiu laiko kaip tik pastarąjį, nes esą nieko neveikiančiam neimanoma gerai gyvuoti, o kilni veikla³ ir laimė yra tas pat), kad ir vieni, ir kiti kai ką sako teisingai, o kai ką – neteisingai. Vieni [yra teisūs sakydami], kad laisvo žmogaus gyvenimas yra geresnis už šeiminko; tai yra teisybė, nes naudotis vergu kaip vergu visai nėra garbinga – paliepimai dėl būtinų dalykų neturi nieko bendro su kilnumu. 2. Tačiau bet kokią valdymą laikyti despotija irgi, žinoma, neteisinga, nes laisvųjų ir vergų valdymas skiriasi ne mažiau, negu [skiriasi] tas, kuris iš prigimties yra laisvas, ir tas, kuris iš prigimties yra vergas. Bet šie dalykai buvo pakankamai apibrėžti pirmuosiuose samprotavimuose. Labiau girti neveiklumą negu veiklumą nėra teisinga, nes laimė yra veikla, ir teisingų bei nuosaičių žmonių veiklos padarinys yra daugelis kilnių dalykų. 3. Kai šitaip apibrėžėme tuos dalykus, kai kas gali tarti, kad didžiausias gėris yra būti visų viešpačiu, nes tada galima turėti savo valioje daugiausiai ir kilniausių darbų, taigi tas, kuris sugeba valdyti, neturi perleisti [valdžios] savo artimui, bet greičiau turi ją atimti, ir tėvas turi nepaisyti vaiku, vaikui – tėvo ar apskritai draugas draugo ir negal-

voti apie juos, kai kalbama apie valdžią, nes labiausiai verta pasirinkti tai, kas geriausia, o užsiminti gera veikla ir yra geriausia 4. Čia galbūt jie kalba teisingai, jei tik tie, kurie atiminėja ir naudoja prievarta, turi tai, ką iš visų esamų dalykų labiausiai verta pasirinkti. Tačiau turbūt neįmanoma, kad jie tai turėtų, ir tokia prielaida yra klaidinga. Juk to, kuris nepranoksta kitų tiek, kiek vyras pranoksta žmoną arba tėvas vaikus, arba šeimininkas vergus, veikla nebegali būti kilni; taigi tas, kuris nusižengia, vėliau nebegali padaryti nieko tokio, kas atitaisytų ankstesnę nukrypimą nuo dorybės. Juk panašioms kilnumas ir teisingumas yra [valdymas] pakaitomis, nes tai ir yra lygybė ir panašumas; lygiųjų nelygybė ir panašiųjų nepanašumas yra priešingi prigimčiai, o tai, kas priešinga prigimčiai, nėra kilnu. Todėl jeigu yra koks nors kitas žmogus, pranašesnis dorybe ir sugebėjimu atlikti geriausius darbus, kilnu sekti jį ir teisingam paklusti, tačiau jis turi pasižymėti ne tik dorybe, bet ir sugebėjimu, kad galėtų veikti. 5. Bet jeigu tai, kas čia pasakyta, teisinga ir laime reikia laikyti kilnią veiklą, tai visai valstybei apskritai ir kiekvienam žmogui atskirai geriausias gyvenimo būdas būtų veiklus. Tačiau veiklumas nebūtinai turi būti kitų atžvilgiu, kaip kai kas mano, ir veiklus yra ne tik tie svarstymai, kurie skirti veiklos padariniams, bet juo labiau tie samprotavimai ir apmąstymai, kurių tikslas slypi juose pačiuose ir kurių priešastis yra jie patys, nes tikslas yra kilni veikla, taigi tam tikras veiksmas. Be to, net ir kalbėdami apie išorinius veiksmus dažniausiai vei-

1325b

kiančiais vadiname tuos, kurie planuoja veiksmą savo mintyse. 6. Tačiau ir valstybės, kurios dėl savo padėties yra izoliuotos ir pasirinkusios būtent tokį gyvenimą, nebūtinai turi būti neveiklios, nes [veikla] gali vykti tarp valstybės dalių – juk valstybės dalys nemažai bendrauja. Panašiai tai įmanoma ir kiekvienam atskiram žmogui, nes kitaip vargu ar dievas ir visa visata, kuriems nebūdingi jokie išoriniai veiksmai, išskyrus tuos, kurie susiję su jais pačiais, galėtų gerai gyvuoti. Taigi aišku, kad tas pats gyvenimo būdas yra geriausias tiek kiekvienam žmogui atskirai, tiek valstybėms ir visiems žmonėms kartu.

IV. 1. Kadangi tu, ką dabar pasakėme apie šiuos dalykus, jau padarėme išangą, o kitas santvarkas esame aptarę anksčiau, kitus klausimus pradėsime aiškinti nuo to, kokios turi būti būsimos pagedautinos valstybės prielaidos. Geriausioji santvarka negali atsirasti, jei nėra tam tikrų sąlygų. Dėl to daugelį dalykų reikia žinoti iš anksto, kaip ir ko nors prašant dievų, ir kad nė vienas iš jų nebūtų neįgyvendinamas. Taip sakydama turiu galvoje, pavyzdžiui, piliečių skaičių ir šalies dydį. 2. Kaip visi kiti meistrai, pavyzdžiui, audėjas ar laivų statytojas, turi turėti medžiagą, tinkamą jų darbui (nes kuo ji bus geriau paruošta, tuo ir jų darbo vaisius būtinai bus geresnis), taip ir politikas bei įstatymų leidėjas turi turėti atitinkamą deramos kokybės medžiagą. Pirmoji valstybės gyvavimo sąlyga yra žmonių kiekis – kiek jų turi būti ir kokios prigimties, ir panašiai

1326a

dėl žemės – kiek jos turi būti ir kokios. 3. Daugelis mano, kad klestinti valstybė turi būti didelė, bet jei tai ir teisybė, jie nežino, kokia valstybė yra didelė ir kokia – maža, nes apie valstybės dydį jie sprendžia pagal gyventojų skaičių, o reikėtų labiau atsižvelgti ne į skaičių, bet į sugebėjimus. Juk valstybė irgi turi tam tikrą užduotį, todėl didžiausia laikytina ta, kuri geriausiai sugėba ją atlikti, lygiai kaip galima pasakyti, kad Hipokratas yra didesnis už ką nors, pranokstantį jį ūgiu, tik ne kaip žmogus, bet kaip gydytojas. 4. O jei ir reikia spręsti pagal kiekį, tai darytina ne pagal bet kokią daugumą (juk valstybėse būtina būti daug vergų, taip pat atkiliųjų bei svetimsalių), tačiau pagal tuos, kurie valstybėje turi savo vietą ir iš kurių, kaip iš reikalingų dalių, valstybė susideda, – juk būtent pastarųjų gausumas ir yra didelės valstybės požymis. Ta [valstybė], kuri pasiūnčia [į karą] daug prascioku, bet mažai sunkiai ginkluotų pėstininkų, negali būti didelė, nes didelė ir daug gyventojų turinti valstybė – ne tas pat. 5. Betgi iš patyrimo aišku, kad pernelyg gausiai valstybei sunku, o galbūt ir neįmanoma gerai tvarkytis. Juk tarp tų, kurios, kaip atrodo, gerai tvarkosi, nematome nė vienos, kurioje piliečių skaičius nebūtų ribojamas. Tai aiškiai matyti ir iš samprotaujant gautų įrodymų. Juk įstatymas yra tam tikra tvarka, ir gera tvarka būtina reiškia griežtą tvarką, o pernelyg didelis skaičius negali būti pajungtas tvarkai, nes tai pagal jėgas tik dieviškai galiai, kuri ir palaiko visos visatos vienybę. 6. [Tačiau pernelyg mažas

skaičius taip pat netinka geriausiai valstybei⁴], nes puikumui būdinga pasireikšti kiekybe ir dydžiu. Todėl puikiausia būtinai bus ta valstybė, kurioje dydis derinasi su minėtoju apribojimu⁵. Betgi ir valstybėms yra tam tikras dydžio saikas, kaip ir visam kitam – gyvūnams, augalams, iranikiams, nes kiekvienas iš jų, būdamas arba pernelyg mažas, arba pernelyg išsiskirdamas dydžiu, neteks savo galios ir tam tikrais atvejais visiškai praras savo prigimtį, o tam tikrais atvejais bus netikęs, antai sprindžio dydžio laivas apskritai nebūbus laivas, kaip ir dviejų stadijų, – pasiekęs tam tikrą dydį, laivas bus netikęs plaukioti vienu atveju dėl mažumo, o kitu – dėl pernelyg didelio dydžio. 7. Panašiai ir valstybė – susidėdama iš pernelyg mažai žmonių ji nebus sau pakankama (o valstybė yra sau pakankamas dalykas), o susidėdama iš pernelyg daug žmonių ji bus sau pakankama būtinųjų reikmių patenkinimo požiūriu, tačiau kaip gentis⁶, o ne kaip valstybė, nes joje vargiai galės egzistuoti santvarka – kas bus tos beribės gausybės karvedys, kas bus šauklis, neturėdamas Stentoro⁷ plaučių? Dėl to pirmoji valstybė turi susidėti iš tokio kiekio žmonių, kuris būtų pirmasis sau pakankamas kiekis gero gyvenimo pilietinėje bendrijoje požiūriu. Valstybė, pranokstanti šią dydžių, gali egzistuoti kaip didesnė valstybė, tačiau šis didėjimas, kaip sakėme, nėra beribis, o kokia yra šio plėtimosi riba, nesunku išvelgti iš to, kaip viskas klostosi. Valstybės veiksmams susideda iš valdanciujų ir valdinių veiksmų; valdanciojo užduotis yra duoti nurodymus ir

spresti; tačiau kad galėtų spręsti apie teisingumą ir skirstyti pareigas pagal nuopelnus, piliečiai privalo pažinti vieni kitus ir žinoti, kas ko vertas, nes jeigu taip nėra, neišvengiamai valdžios pareigūnų ir teismų reikalai einasi prastai; neleistina neapgalvotai elgtis nei vienu, nei kitu atveju, tačiau kai gyventojų yra pernelyg daug, akivaizdžiai kaip tik taip ir būna. 8. Be to, ir svetimšaliams bei atkiliams nesunku užimti tam tikrą vietą valstybės santvarkoje, nes dėl gyventojų pertekliaus jiems nesunku nuslėpti [savo kilmę]. Taigi matome, kad geriausias valstybės [dydžio] apibrėžimas yra toks: didžiausias įmanomas aprėpti gyventojų gausumas, [igalinantis] pasiekti sau pakankamą gyvenimą.

Taigi apie valstybės dydį tebūnie nuspręsta taip.

V. 1. Panašiai yra ir su teritorija. Dėl to, kokia ji turėtų būti, akivaizdu, kad kiekvienas įvertins labiausiai sau pakankamą (tokia, be abejo, yra ta, kuri išaugina visų rūšių vaisių, nes pakankamumas sau ir reiškia visko turėti ir nieko nestokoti), o pagal plotą ir dydį ji turi būti tokia, kad gyventojai galėtų gyventi turėdami laisvo nuo darbo laiko, kaip dera laisviems žmonėms, tačiau nuosaikiai. Ar šis mūsų pateiktas apibrėžimas teisingas, ar neteisingas, nuodugniau reikės iširti vėliau⁸, kai kalbėsime apskritai apie nuosavybę ir apie išteklių pakankumą – kokiu būdu reikia juos tvarkyti ir kaip žiūrėti į jų naudojimą. Šis klausimas kelia nemažai ginčų, nes esame kreipiami į vieną arba į kitą gyvenimo būdo kraštutinumą: vieni kreipia į skurdą, kiti – į prabangą. 2. Teritorijos pobūdį nusakyti ne-

nesunku (dėl kai kurių dalykų čia reikia pasikliauti tais, kurie išmano karo meną) – ji turi būti sunkiai išengiama priešams, tačiau patogi pasitraukti patiems; be to, kaip gyventojų kiekį sakėme turint būti aprėpiama, taip yra ir su teritorija, nes jeigu ji nesunkiai aprėpiama, tai nesunkiai ir apginama.

O jei reikia rasti vietą miestui, kuri atitiktų geriausius norus, tai ji turėtų būti patogi ir jūros, ir žemės atžvilgiu. Vienas iš principų yra jau minėtasis – miestas gynybos sumetimais turi būti vienu didai pasiekiamas iš visų [šalies] vietų, o antrasis – miestas turi būti patogioje vietoje, kad į jį būtų galima atgabenti išaugintą derlių, medieną ir kitas panašias medžiagas, kokių tik šalis turi.

3. Dėl priėjimo prie jūros daug ginčijamasi, ar jį naudingas gerai tvarkomoms valstybėms, ar žalingas; mat kai kas sako, jog tai, kad valstybėje gyvena svetimšalių, išauklėtų kitų įstatymų, kenkia gerai tvarkai, kaip ir gyventojų gausa, susidaranti jūros keliu išvykstant ir atvykstant daugybei pirklų, yra priešinga tam, kas laikoma geru valstybės valdymu. 4. Taigi matome, kad, jeigu šito išvengiama, miestui bei teritorijai geriau turėti priėjimą prie jūros tiek saugumo, tiek patogaus būtinųjų prekių tiekimo sumetimais. Juk, kad lengviau pakeltų priešų antpuolius, [valstybės] turi būti patogios abejopai gynybai – ir žemėje, ir jūroje, jeigu nori išlikti; ir kad galėtų duoti atkirtį užpuolikams – jei tai neįmanoma iš abiejų pusių, vis dėlto iš kurios nors vienos tai padaryti bus lengviau tiems, kuriems prieinamos abi. Be to, [valstybei] būtina išvežti tai, ko ji neturi pati, ir išvežti tai, ko atsiran-

da perteklius, tačiau ji turi prekiauti savo pačios, o ne kitų naudai. 5. Tie, kurie savo valstybę padaro visiems atviru turgumi, daro tai dėl pelno, tačiau tai valstybei, kuriai nereikia imtis tokio verslo, nereikėtų įsirengti ir tokio prekybos uosto. Bet kadangi ir dabar matome, kad daugelis šalių ir miestų turi prielaukas ir uostus, esančius patogioje padėtyje miesto atžvilgiu, – jie nėra paties miesto dalis ir nėra pernelyg nuo jo nutolę, bet apjuosti sienomis ir kitais panašiais įtvirtinimais⁹, – tai aki-vaizdu, kad jeigu iš uosto bei miesto ryšio rasis kas nors gera, tai valstybė galės tuo gėriu pasinaudoti, o jei kas nors žalinga, tai bus nesunku nuo to apsaugoti įstatymais nustčius ir apibrėžus, kam su kuo negalima ir kam galima turėti reikalų. 6. O dėl laivyno pajėgų aišku, kad geriausia jų turėti tam tikrą kiekį (nes [valstybė] turi kelti baimę ir sugebėti apginti ne tik save, bet ir kai kuriuos kaimynus ir žemėje, ir jūroje); šių pajėgų skaičius ir dydis priklauso nuo valstybės gyvenimo būdo, nes jeigu ji siekia vadovauti ir gyventi politinį gyvenimą, tai šias pajėgas privalo turėti tokias, kad jos atitiktų veiklos mastą. 7. Tačiau valstybei nebūtina turėti gyventojų gausybę, kuri susidaro dėl jūreivių minios, – jie neturi būti valstybės dalis. Jūrų pėstininkai yra laisvi ir priklauso pėstininkams; jie vadovauja ir valdo laivo komandą. Taigi, jeigu yra daug perioikų ir žemdirbių, tai būtina ir jūreivių bus užtektinai. Matome, kad jau dabar kai kur taip ir yra, pavyzdžiui, heraklejičių valstybėje¹⁰; juk jie surenka komandas daugeliui trierų, nors jų valstybė kuklesnio dydžio už kitas.

Taigi apie valstybės teritoriją, uostus, taip pat apie jūrą ir laivyno pajėgas tegul bus nuspręsta šitaip.

VI. 1. Kokios turi būti piliečių kiekio ribos, mįnėjome anksčiau, o dabar aptarkime, kokiomis prigimtiniėmis savybėmis jie turi pasižymėti. Tai beveik galima suprasti pažvelgus į garsiausias graikų valstybes ir į visą gyvenamą pasaulį, kaip jis pasidalytas genčių. Tos gentys, kurios gyvena šaltuose kraštuose ir Europoje, yra labai aršios, tačiau šiek tiek stokoja nuovokos ir sugebėjimų; dėl to jos gyvena laisviau, tačiau neturi valstybinės tvarkos ir nesugeba valdyti kaimynų. O Azijos gentys yra nuovokios ir išradingos sielos, tačiau nepasižymi aršumu ir dėl to nuolat gyvena pajungtos ir vergaudamos; o graikų giminė, gyvendama per vidurį, turi abiejų bruožų – ji yra ir arši, ir nuovoki, todėl gyvena laisva ir geriausiai politiškai tvarkosi, ir įstengtų valdyti visus, jei tik išgalėtų politinė vienybė. 2. Ir graikų gentys pasižymi tais pačiais skirtumais: vienos turi vienpusišką prigimtį, o kitoms būdingi abu šie sugebėjimai. Taigi aki-vaizdu, kad tie, kuriuos įstatymų leidėjai būtų nesunku paskatinti dorybei, iš prigimties turi būti ir nuovokūs, ir aršūs. Tai, kuo, kaip kai kas sako, turi pasižymėti sargybinių¹¹, – draugiškumas pažįstamiems ir žiaurumas nepažįstamiems – yra aršumas, iš kurio kyla draugiškumas, nes jis yra kaip tik ta sielos galia, kuria mes mylime. 3. Ši-
to ženklas yra tai, kad labiau sukylama prieš ar-
tinuosius ir draugus negu prieš nepažįstamus, jei

tik atrodo, kad esi paniekintas. Dėl to ir Archilochas, skųsdamasis draugais, taip išreiškia savo nusiteikimą:

Juk tavo pyktis kilo dėl draugų¹².

Ir visų [žmonių] valdantysis bei laisvasis pradau taip pat kyla būtent iš šios galios, nes aršumas yra valdingas ir nenusileidžiantis. Tačiau neteisinga sakyti, kad jie žiaurūs nepažįstamiems, nes su niekuo nereikia taip elgtis, ir didžiadvasiai žmonės iš prigimties nėra tokie [niekam], išskyrus piktadarius, o dar labiau, kaip jau sakytą, juos pykina artimieji, jeigu jie mano, kad šie su jais elgiasi neteisingai. 4. Ir tai visai pagrįsta, nes jie yra įsitikinę turį sulaukti iš jų geradarystės, todėl mano, kad, be patirtos skriaudos, iš jų dar atimama ir tai. Dėl to ir sakoma:

Juk žiaurūs tarp brolių kylantys karai¹³

ir

Kas pernelyg mylėjo, tas pernelyg ir Nekenčia¹⁴.

Taigi jau beveik ir apibrėžta, kiek ir kokios prigimties žmonių turėtų dalyvauti politiniame gyvenime, taip pat teritorija – kokio dydžio ir kokia ji turi būti; mat samprotaujant mums nereikia siekti tokio pat tikslumo, kokį teikia juslinis suvokimas.

VII. 1. Kadangi, kaip ir kitų natūraliai susidariusių dalykų atveju, visumos dalys ir tai, be ko visuma negalėtų egzistuoti, yra ne tas pat¹⁵, aišku, kad

ir valstybės dalimis laikytina ne viskas, kas valstybėse būtina turi būti, kaip ir bet kurios kitos bendrijos, iš kurios susidaro kas nors rūšies atžvilgiu vientisa. Turi juk būti kažkas viena ir bendra visiems bendraujantiems, ar jie turėtų po lygia, ar ne po lygia dalį; tai gali būti, pavyzdžiui, maistas arba teritorija, arba kas nors kita iš panašių dalykų¹⁶. 2. Bet kai vienas dalykas yra antrojo labiau, o ant-rasis yra tai, dėl ko [egzistuoja pirmasis], tarp jų nėra nieko bendro, išskyrus tai, kad vienas veikia, o kitas gauna. Taip sakydamas turiu galvoje, pavyzdžiui, bet kurio irankio ir meistro santykį su kuriamu kūriniu; juk tarp pastato ir statytojo nėra nieko, kas būtų abiem bendra, tačiau statytojų menas egzistuoja pastato labiau. Todėl valstybėms reikia nuosavybės, tačiau nuosavybė nėra valstybės dalis. Daug gyvų būtybių yra nuosavybės dalis. Valstybė yra tam tikra panašių narių bendrija, susidariusi geriausio įmanomo gyvenimo labui. 3. Kadangi laimė yra didžiausias gėris, o ji yra dorybės pasireiškimas ir tarsi jos galutinė paskirtis, bet atsitinka taip, kad kai kam ji prieinama, o kai kam – mažai arba visai ne, tai akivaizdu, jog tai ir yra priežastis, dėl kurios atsiranda valstybės rūšys ir skirtumai, ir įvairios santvarkos, nes įvairūs žmonės, siekdami jos įvairiais būdais ir įvairiomis priemonėmis, susikuria sau įvairius gyvenimo būdus ir santvarkas. Taip pat reikia iširti, kiek yra tų dalykų, be kurių valstybė negalėtų egzistuoti; juk ir tai, ką mes vadiname valstybės dalimis, yra iš tų dalykų, kurie būtinai turi būti¹⁷. 4. Taigi reikia išsiaiškinti, kiek yra užduočių, ir tada bus aišku. Pirmiausia bū-

tini maisto išteklių, po to – amatai (nes gyvenime reikia daug įrankių), trečia, ginklai (bendrijos nariams būtinai reikalingi ginklai ir savo tarpe paremti valdžiai, prieš nepaklusniusius, ir prieš tuos, kurie mėgintų pulti iš išorės), taip pat tam tikri pinigų ištekliai, kad jų pakaktų ir savo pačių, ir karo reikalams; penkta ir pirmiausia – tie, kurie rūpinasi dievų garbinimo reikalais ir kuriuos vadina žyniais, o šešta iš eilės ir visų būtiniausia – tie, kurie sprendžia, kas naudinga ir teisinga jų tarpusavio santykiuose. 5. Tai ir yra tie darbai, kurie, taip sakant, būtinai kiekvienai valstybei (juk valstybė yra ne atsitiktinė dauguma, bet sau pakankama gyvenimo atžvilgiu, kaip mes teigiame, o jei atsitiks taip, kad kurio nors iš šių dalykų trūks, tai tokia bendrija negalės būti visiškai sau pakankama). Taigi būtina, kad valstybė būtų sudaryta atsižvelgiant į šias užduotis: joje turi būti ir tam tikras kiekis žemdirbių, kurie parūpintų maisto išteklių, ir amatininkų, ir karių, ir turtingųjų, ir žynių, ir sprendžiančių, kas yra būtina ir naudinga.

VIII. 1. Apibrėžus šiuos [darbus] lieka iširti, ar visi turėtų juose visuose dalyvauti (juk įmanoma, kad visi būtų kartu ir žemdirbiai, ir amatininkai, ir posėdžiautojai, ir teisėjai), ar kiekvienam darbuvi reikia paskirti vis kitus iš minėtųjų, ar kai kurios iš šių [pareigų] būtinai turi būti atskiros, o kai kurios – bendros. Įvairiose santvarkose tai sprendžiama įvairiai: juk, kaip jau sakėme, įmanoma, kad visi dalyvautų visuose ir kad ne visi visuose, bet tam tikri žmonės – tam tikruose darbuose. Tai ir lemia

santvarkų skirtingumą: demokratijose visi dalyvauja visur, o oligarchijose – priešingai. 2. Kadangi šiuo metu mes tiriamo geriausiąją santvarką ir ji yra ta, kuriai esant valstybė būtų laimingiausia, o jau anksčiau minėta, kad laimė neįmanoma be dorybės, tai iš viso to aišku, kad geriausiai tvarkomoje ir absoliučiai, o ne pamatinio principo požiūriu teisingus žmones valdančioje valstybėje piliečiai negali gyventi nei amatininko, nei prekiautojo gyvenimo (toks gyvenimo būdas nekilnus ir priešingas dorybei); kitiems nantys tapti [geriausiosios valstybės piliečiais] negali būti ir žemdirbiai (nes tiek dorybės ugdymui, tiek pilietinei veiklai reikalingas laisvalaikis). 3. Be to, kadangi dar yra kariai ir patariantieji, kas naudinga, bei sprendžiantieji apie teisingumą, kurie atrodo tikrai esą valstybės dalys, ar tai turi būti skirtingi, ar tie patys asmenys? Tačiau aišku ir tai, nes iš dalies jie turi būti tie patys, o iš dalies skirtingi. Kadangi kiekvienas iš šių darbų reikalauja skirtingo amžiaus, be to, vienas reikalauja supratingumo, kitas – jėgos, juos reikia paskirti skirtingiems asmenims, o kadangi neįmanoma, kad tie, kurie įstengia priversti ir atremti prievartą, amžinai leistųsi valdomi, juos reikia skirti tiems patiems, nes kieno žinioje ginklai, nuo tų priklauso ir tai, ar santvarka išliks, ar neišliks. 4. Tad belieka abejas pareigas šioje santvarkoje paskirti tiems patiems¹⁸, tačiau ne vienu metu; kadangi iš prigimties jėga būdinga jaunesniems, o supratingumas – vyresniems, atrodo, kad naudinga ir teisinga paskirstyti šias pareigas vieniems ir kitiems; juk tai yra paskirstymas pagal vertę. 5. Be to, ir nuosavybė turi būti sutelk-

ta jų rankose, nes piliečiams būtina turėti išteklių, o jie ir yra piliečiai. Juk amatininkai nedalyvauja valstybėje, nedalyvauja ir joks kitas sluoksnius, kuris nėra „dorybės kūrėjas“¹⁹. Tai akivaizdu iš pamatinio principo: norint pasiekti laimę, būtina pasižymėti dorybe, o valstybę reikia laikyti laiminga atsizvelgiant ne į kurią nors vieną jos dalį, bet į visus piliečius. Akivaizdu ir tai, kad nuosavybė turi priklaustyti jiems, jeigu jau žemę turi dirbti vergai arba barbarai perioikai. 6. Paskutinis iš išvardytųjų yra žynių luomas – jo sandara irgi akivaizdi. Juk nei žemdirbio, nei amatininko negalima skirti žyniu, nes dievus dera garbinti piliečiams; kadangi piliečiai yra suskirstyti į dvi dalis, t. y. į karius ir sprendžiančiuosius, ir jiems, dėl amžiaus palikusiems tarnyba, dera garbinti dievus ir sulaukti atokvėpio, tai jiems ir reikėtų patikėti šventuosius reikalus.

Taigi jau pasakyta, be ko negali susidaryti valstybė ir kiek yra valstybės dalių: žemdirbiai, amatininkai ir visokie samdiniai valstybėms yra būtini, tačiau valstybės dalys yra kariai bei sprendžiantieji, ir kiekviena iš jų yra atskirta nuo kitų – kai kurios visam laikui, o kai kurios paeiliui.

IX. 1. Atrodo, jog filosofuojantys apie santvarką ne dabar ir ne ką tik sužinojo, kad valstybė turi būti suskirstyta į luomus ir kad karių ir žemdirbių luomai turi būti atskirti. Ir Egipte, ir Kretoje taip yra dar ir dabar; kaip sakoma, Egipte tokius įstatymus išleidęs Sesostris²⁰, o Kretoje – Minojas. 2. Atrodo, kad senovinė yra ir bendrųjų pietų tvarka tiek Kretoje, kur jie atsirado Mino-

1329b

jo karaliavimo laikais, tiek Italijoje, kur jie yra daug senesni. Tenykščiai istorikais²¹ teigia buvus kažkokį Itala, Oinotrijos karalių, pagal kurį ir jie patys ėmė vadintis italais vietoj oinotru, ir Italijos varda gavęs Europos kyšulys, esantis tarp Skileto ir Lameto įlanku, kurias skiria pusė dienos kelio. 3. Sakoma, kad tas Italas klajoklius oinotrus padaręs žemdirbiais ir, be kitų įstatymų, pirmasis įvedęs jiems bendruosius pietus; dėl to dar ir dabar kai kurie jo palikuonys rengia bendruosius pietus ir laikosi kai kurių jo išleistų įstatymų. Link Tirėnijos gyveno opikai, dabar, kaip ir anksčiau, vadinami ausonų vardu, o link Japigijos ir Jonijos įlankos, vadinamajame Sirtyje, – chonai; chonai pagal kilmę taip pat buvo oinotrai. 4. Taigi bendrųjų pietų tvarka pirmiausia kilo iš ten, o piliečių bendruomenės suskirstymas į luomus – iš Egipto; juk Sesostrio karalystė buvo daug anksčiau už Minojo karalystę. Tad reikia manyti, kad ir kiti dalykai beveik visi slenkant amžiams dažnai būdavo iš naujo atrandami, tiksliau – be galo daug kartų, nes atrodo, jog reikalingų dalykų išmoko būtinybė, o kai jie jau yra, pagrįstai galima manyti, kad tada pamažu randasi tie, kurie susiję su grožiu ir prabanga. Galima tarti, kad ir valstybės santvarkos reikalai klostosi taip pat. 5. Kad visa tai yra sena, liudija Egipto istorija: juk egiptiečiai, kaip manoma, yra seniausia tauta, tačiau jie visada turėjo įstatymus ir politinę santvarką. Dėl to reikia tinkamai pasinaudoti tuo, kas jau at-rasta, ir mėginti surasti, kaip užpildyti spragas.

Anksčiau buvo pasakyta, kad žemė turi priklaustyti turintiems ginklus ir dalyvaujantiems valdyme, ir kodėl žemdirbiai turi būti atskirti nuo pastarųjų, ir kiek bei kokios žemės turi būti. 6. Dabar pirmiausia reikia pasakyti, kaip ji turi būti paskirstyta, kas ir kokie turi būti žemdirbiai, nes mes teigiame, kad žemės nuosavybė neturi būti bendra, kaip kai kas tvirtino²², tačiau ji turi būti draugiškai bendrai naudojama, ir nė vienas iš piliečių neturi stokoti maisto. Dėl bendrųjų pietų visi sutinka, kad gerai tvarkomose valstybėse jie yra naudingi; kodėl su tuo sutinkame ir mes, pasakysime vėliau²³. Reikia, kad juose dalyvautų visi piliečiai, tačiau neturtingiesiems nelengva iš savo išteklių duoti nustatytą dalį ir kartu rūpintis savo likusiuoju ūkiu. 7. Be to, dievų garbinimo išlaidos taip pat yra bendros visai valstybei. Taigi žemę reikia padalyti į dvi dalis, iš kurių viena būtų bendra, o kita – privačių asmenų; kiekvieną iš jų reikia dar kartą padalyti į dvi dalis – bendrosios viena dalis turi būti skirta dievų garbinimo, o kita – bendrųjų pietų išlaidoms; privačių asmenų žemės viena dalis turi būti valstybės pakraščiuose, o kita – šalia miesto, kad kiekvienas dirbtų po du sklypus ir visi dalyvautų abiejų šių vietų reikaluose, 8. nes tai yra ir lygu, ir teisinga, ir karo su kaimynais atveju labiau skatina santarvę. Juk ten, kur yra ne taip, vieni į kaimynų priešškumą žiūri lengvabūdiškai, o kiti pernelyg tuo rūpinasi, net labiau nei leidžia savigarba. Dėl to kai kur yra įstatymas, neleidžiantis pasienio gyventojams dalyvauti taryboje, sprendžiančioje karo su kaimy-

1330a

nais reikalus, nes manoma, kad dėl savų interesų jie negali teisingai spręsti. Taigi žemė būtina šitaip padalyti dėl anksčiau minėtų priežasčių.

9. Tie, kurie dirba žemę, pirmiausia – geriausiu atveju – turėtų būti vergai, ne vienos giminės ir nekaringi (tada jie būtų tinkami darbui ir nekelėtų suklimo pavojaus); antra, jie galėtų būti barbarai perioikiai, prigimtimi artimi pirmiesiems; vieni iš jų, dirbantys privačius sklypus, turi būti privati savininkų nuosavybė, o kiti, dirbantys bendrą žemę, turi būti bendri. O kaip reikia naudotis vergais ir kodėl gerai, kad visiems vergams kaip atlygis būtų pažadėta laisvė, pasakysime vėliau²⁴.

X. 1. Kad miestas, kiek tai įmanoma, turi būti patogioje padėtyje tiek sausumos, tiek jūros, tiek visos teritorijos atžvilgiu, jau pasakyta anksčiau. Miestui vietos reikia ieškoti atsižvelgiant į keturis dalykus. Pirmiausia ir svarbiausia – sveikata (nes miestai, esantys į rytus ir atviri rytų vėjams, yra sveikesni; antroje vietoje yra miestai, apsaugoti nuo šiaurės vėjo, nes juose švelnesnės žiemos); 2. kiti dalykai – tai tinkamumas politiniams ir kariniams veiksams. Kariniams tikslams [miesto padėtis] turi būti tokia, kad patiems [gyventojams] iš jo būtų lengva pasitraukti, o priešams jis būtų sunkiai prieinamas ir sunkiai apsupamas; ypač svarbu, kad pačiame mieste būtų daug vandens telkinių ir versmių, o jei ne, tai yra sugalvota pastatyti daug ir didelių lietaus vandens talpyklų, kad vandens niekada nepritrūktų, jei dėl karo gyventojai būtų atkirsti nuo visos teritorijos.

1330b

3. Kadangi reikia rūpintis gyventojų sveikata, o ji priklauso nuo to, ar vietovė šiuo atžvilgiu yra tinkama, ir, antra, nuo to, ar vartojamas sveikas vanduo, tai ir tuo reikia labai rimtai rūpintis. Juk tai, ką daugiausiai ir dažniausiai vartoja kūnas, turi didžiausią įtaką sveikatai, o būtent tokie yra vanduo ir oras. Todėl išmintingai tvarkomose valstybėse, jeigu ne visos versmės yra vienodos [kokybės] ir jeigu jų nėra itin daug, reikia atskirti geriamo vandens šaltinius nuo tų, kurie skirti kitoms reikmėms. 4. Dėl įtvirtintų vietų, tai ne viems santvarkoms yra naudinga tas pat; pavyzdžiui, akropolis²⁵ naudingas oligarchijai ir monar-chijai, o demokratijai – lyguma; aristokratijai nenaudinga nei viena, nei kita, jai labiau tinka daug įtvirtintų vietų. Privabių namų išdėstymas laikomas malonesniu ir naudingesniu kitiems dar-bams, jei yra taisyklingas ir naujoviškas, koks su-manytas Hipodamo²⁶, tačiau karo atveju, priešin-gai, saugiau yra taip, kaip buvo senovėje, nes iš tokio miesto svetimšaliams sunkiau pasitraukti ir užpuolikams sunkiau į jį įsiveržti. 5. Todėl reikia derinti abu šiuos būdus (tai įmanoma, jei daroma taip, kaip žemdirbiai vynuogynuose pasodina va-dinamuosius „tankumynus“²⁷) ir nepadaryti viso miesto taisyklingo, tačiau tik tam tikras dalis ir tam tikras vietas, nes taip bus gerai ir saugumo, ir grožio požiūriu.

Dėl sienų, tai tie, kurie kartoja, kad narsumu garsėjantys miestai neturi jų turėti, mašto perne-lyg senoviškai, nors ir matydami, kas iš tiesų iš-tiko tokias viltis puoselėjusius [miestus]²⁸. 6. Ga-

lima manyti, kad nėra gražu mėginti išsigelbėti už tvirtų sienų nuo panašių ir ne itin gausenių prie-šų, tačiau kai atsitinka, o taip gali atsitikti, kad užpuolinkų gausumas pranoksta žmogišką ir nedau-geliumi būdingą narsumą, kai reikia gelbėtis ir iš-venti skriaudos bei pažeminimo, saugiausią sienų tvirtumą reikia laikyti pačiu tinkamiausiu karo at-veju, ypač kai dabar taip išbulinti svaidomieji ginklai ir miestų apgulties įrenginiai²⁹. 7. Manyti, kad nereikia miestų apjuosti sienomis, – tai tas pat, kaip ieškoti miestui lengvai prieinamos vietos ir išlyginti kalnuotas vietoves; panašiai būtų, jei kas vengtų apjuosti sienomis privačius namus, nes esą dėl to jų gyventojai pasidarytų bailūs. Betgi nereikia pamiršti ir to, kad tie, kurie apjuosė sie-nomis savo miestą, gali elgtis dvejopai – taip, tarsi miestas turėtų sienas, ir taip, tarsi neturėtų, o tie, kurie sienų neturi, šito negali. 8. Tad jeigu taip yra, tai sienas reikia ne tik pastatyti, bet ir rūpintis jomis, kad jos būtų tinkamos ir kaip puošmena, ir karo poreikiams – ir atsiradusiems naujiems, ir kitiems. Juk kaip užpuolikai stengiasi surasti būdą įgyti persvara, taip ir tie, kurie gina-si, kai ką jau yra atradę, o kitką turi surasti ir su-galvoti; galų gale gerai pasirengusių niekas net ir nemėgina pulsti.

Kadangi visus piliečius reikia suskirstyti į ben-drujų pietų grupes, o sienose tinkamose vietose reikia įrengti sargybos būstines ir bokštus, tai aki-vaizdu, kad dalį bendrujų pietų reikėtų rengti to-se sargybos būstinėse. Tai būtų galima sutvarky-ti šitaip.

XI. 1. Dievų garbinimui skirti pastatai ir pastatai, skirti svarbiausių pareigūnų bendriesiems pietums, turėtų būti deramoje ir visi toje pačioje vietoje, išskyrus tas šventyklas, kurias įstatymas arba Pito orakulo³⁰ ištarmė liepia įrengti atskirai. Tokios vietos padėtis turi atitikti jos kilnią paskirtį, ji turi būti geriau įtvirtinta, palyginti su kaimyninėmis miesto dalimis. 2. Žemiau reikėtų įrengti aikštę, tokią, kuri Tesalijoje vadinama „laisvąja“, – ji turi būti švari: joje neturi vykti jokia prekyba, ir joks amatininkas ar žemdirbys, ar koks kitas panašus žmogus negali į ją įžengti, nebent kviečiamas pareigūnų. Vieta bus malonesnė, jeigu čia bus rengiamos vyresniųjų gimnastikos pratybos, – juk ir šį kilnų užsiėmimą reikia suskirstyti pagal amžių, kad ir su jaunuoliais leistų laiką kas nors iš pareigūnų, ir vyresnieji – su pareigūnais, nes buvimas pareigūnų akivaizdoje labiausiai įskiepia tikrąjį kuklumą ir baimę, būdingą laisviems žmonėms. O turgaus aikštė turėtų būti atskira ir atokiai, tokioje vietoje, kuri būtų patogi atgabenti visoms prekėms ir jūra, ir sausuma. 3. Kadangi valstybės valdantysis sluoksnis skirstomas į žynius ir pareigūnus, žynių bendrieji pietūs turėtų vykti aplink šventuosius pastatus. O tuos valdžios pareigūnus, kurie rūpinasi sutartimis, apkaltinimais, šaukimais į teismą ir panašiu reikalų tvarkymu, taip pat turgaus priežiūra ir valdinamąją miesto priežiūra, reikia įkurdinti šalia aikštės kokioje nors vietoje susitikimų vietoje, o tokia vieta yra netoli būtiniosios aikštės – mat aukštesnioji yra skirta laisvalaikiiui praleisti, o pastaroji – būtiniesiems reikalams tvarkyti.

1331b

4. Minėtoji tvarka turi būti taikoma ir visoje šalyje: ten pareigūnams, kuriuos vieni vadina miškų prižiūrėtojais, o kiti – laukų prižiūrėtojais, turi būti įrengtos sargybos būstinės, ir bendrieji pietūs jiems turi būti rengiami jų būstinėse; ir šventyklos visoje šalyje turi būti suskirstytos: vienos – dievams, o kitos – herojams. Tačiau dabar neverta gaišti laiką šių dalykų tikslinimui ir svarstymui. Nesunku visa tai žinoti, daug sunkiau įgyvendinti, nes kalba troškimai, o įvykdo aplinkybės. Dėl to šiuo metu atsisakykime platesnių samprotavimų apie tai.

XII. 1. Dabar reikia aptarti pačią santvarką, iš kokių ir kokio pobūdžio dalykų ji turi susidėti, jei tai turi būti laiminga ir gerai tvarkoma valstybė. Yra du dalykai, iš kurių randasi gėris visiems, vienas iš jų – teisingai nustatyti veiklos tikslą ir paskirtį, o kitas – surasti veiksmus tikslui pasiekti (šie dalykai gali derintis tarpusavyje ir nesiderinti; mat kai kada tikslas būna nustatytas geras, tačiau veiksmai, kuriais jo siekiama, yra klaidingi, o kai kada pakeliui į tikslą viskas sekasi, tačiau pats užsibrėžtas tikslas būna niekingas; kai kada klystama ir dėl vieno, ir dėl kito, kaip, pavyzdžiui, gydomo mene: kai kada gydytojai negali teisingai nuspręsti, koks kūnas laikytinas sveiku, ir nesugeba rasti priemonių numatytai būklei pasiekti; tačiau menuose ir moksluose būtina gerai žinoti abu šiuos dalykus – ir tikslą, ir priemones jam pasiekti). 2. Taigi akivaizdu, kad visi siekia gero gyvenimo ir laimės, tačiau vieni turi galimybę tai 1332a

pasiekti, o kiti dėl tam tikrų aplinkybių arba prigimties – ne (nes geram gyvenimui reikia tam tikrų išteklių, esantiems geresnėje padėtyje – mažiau, blogesnėje – daugiau); dar kiti, nors ir turėdami galimybę, siekia laimės neteisingu būdu. Kadangi mūsų užduotis yra pažinti geriausiąją santvarką ir ji yra ta, kuriai esant valstybė geriausiai tvarkoma, o geriausiai būtų tvarkoma ta valstybė, kuriai labiausiai pavyktų pasiekti laimę, tai akivaizdu, kad būtina išsiaiškinti, kas yra laimė. 3. Mes teigiame (ir esame apibrėžę tai „Etikoje“³¹, jei tik tie samprotavimai čia gali būti naudingi), kad laimė yra veikla tobulai taikant dorybę, be to, ne santykiškai, bet absoliučiai. Sakydamas „santykiškai“, turiu galvoje būtinybę, o sakydamas „absoliučiai“ – kilnumą; pavyzdžiui, reikaluose, susijusiuose su teisingumu, teisėtos nuobaudos ir bausmės kyla iš dorybės, tačiau yra nulemtos būtinybės, ir kilnumas joms būdingas tik iš būtinybės (juk labiau norėtume, kad niekam – nei žmogui, nei valstybei – tokių dalykų visai neprireiktų), o veiksmai, kuriais siekiama garbės ir klestėjimo, yra kilniausi absoliučiai. Juk vienas dalykas yra tam tikro blogio sunaikinimas ir visai priešingas – pastarieji veiksmi, kurie yra tam tikrų gėrybių įgyvendinimas bei kūrimas. 4. Doras žmogus gali kilniai pasinaudoti ir skurdu, ir liga, ir kitomis nelaimėmis, tačiau palaime teikia priešingi dalykai (juk ir tai apibrėžta „Etikos“ samprotavimuose³², kad doras yra tas, kuriam dėl jo dorybės gera tai, kas yra absoliučiai gera, ir aki-vaizdu, kad ir veiksmus reikia laikyti absoliučiai doriais ir kilniais tuo pačiu pagrindu); tai ir verčia

žmones manyti, kad laimė priklausanti nuo išorinių gėrybių; tai tas pat, kaip manyti, kad nepriekaištingo ir malonaus skambinimo priežastis veikiausiai yra lyra, o ne [atlikėjų] menas. Taigi vieni iš minėtųjų dalykų turėtų jau egzistuoti, o kitus turėtų parūpinti įstatymų leidejas. 5. Dėl to mes linkėtume, kad valstybės sandara turėtų tai, kas priklauso nuo likimo (nes pripažįstame jį esant [išorinių gėrybių] šeimnininką), bet kad valstybė būtų dora, tai jau nebe likimo, o žinojimo ir pasirinkimo reikalas. Tačiau valstybė yra dora, jeigu valdyme dalyvaujantys piliečiai yra dori, o pas mus valdyme dalyvaujantys piliečiai ir visi išsiaiškinti, kaip žmogus tampa doras. Juk net jei ir įmanoma, kad visi kartų būtų dori, o kiekvienas pilietis atskirai – ne, labiau pageidautinas būtų pastarasis atvejis – juk iš „kiekvienas atskirai“ išplaukia ir „visi“. 6. Betgi gerais ir dorais tampama dėl trijų dalykų. Tie trys dalykai – tai prigimtis, išpročiai ir mąstymas. Visų pirma būtina žmogaus prigimtis, o ne kokio nors kito gyvūno, ir tam tikras kūnas bei siela. Tačiau iš kai kurių prigimtinių [savybių] nėra jokios naudos, nes išpročiai jas pakeičia; mat kai kurios [savybės] iš prigimties esti dvilypės ir išpročių gali būti nukreipiamos bloga arba gera linkme. 7. Kiti gyvūnai gyvena daugiausia pagal prigimtį, kai kurie maži³³ – dar ir pagal išpročius, o žmogus vadovaujasi dar ir mąstymu, nes jam vieninteliu būdingas mąstymas. Taigi šie [trys pradai] turi tarpusavyje sutarti. Juk vadovaudamiesi mąstymu žmonės daugeliu atvejų elgiasi priešingai savo išpročiams ir prigimčiai, jeigu įtikinami, kad taip geriau.

Kokia turėtų būti prigimtis tu, kurie būtų padarydami įstatymų leidėjai, jau esame apibrėžę anksčiau; visa kita – tai jau auklėjimo dalykas: kai ko išmokstama pratinantis, kai ko – klausantis.

XIII. 1. Kadangi kiekviena pilietinė bendrija susideda iš valdančiųjų ir valdinių, reikia iširti, ar valdantieji ir valdiniai turi keistis vietomis, ar būti tie patys iki gyvos galvos; juk akivaizdu, kad ir jų auklėjimas turės atitikti šį suskirstymą. Jeigu vienai skirti nuo kitų taip, kaip, mūsų manymu, dievai ir herojai skiriasi nuo žmonių, visų pirma smarkiai pranokdami juos kūnu, taip pat siela, ir valdančiųjų pranašumas prieš valdinius būtų neabejotinas ir akivaizdus, tai būtų aišku, kad geriau kartą pradėjus vieniems valdyti, o kitiems būti valdomiems iki gyvos galvos. 2. Tačiau kadangi nelengva tai pasiekti ir nėra taip, kaip Indijoje, kur, Skilakso³⁴ teigimu, karaliai šitaip pranoksta savo valdinius, tai akivaizdu, kad dėl daugelio priežasčių būtina visiems lygiai dalyvauti valdyme ir būti valdomiems pakaitomis. Juk lyg būtų yra tokia pati panašių asmenų [padėtis], ir santvarkai, kurios sandara prieštarauja teisingumui, sunku išsilaikyti, nes tada su valdiniais susivienija visi trokštantys perversmo, kiek tik jų yra šalyje; o kad valdančiojo sluoksnio narių būtų tiek, jog jie taptų stipresni už visus pastaruosius, yra neįmanomas dalykas. 3. Tačiau neabejotina, kad valdantieji vis dėlto turi skirtis nuo valdinių. Kaip tai bus įgyvendinta ir kaip jie dalyvaus [valdyme], tuo turi pasirūpinti įstatymų leidėjas. Tai jau anksčiau

buvo minėta. Mat pati prigimtis nustatė skirtumą, padarydama taip, kad tai, kas yra vienos rūšies, turi jaunesnę dalį ir vyresnę dalį, iš kurių pirmajai dera būti valdomai, o antrajai – valdyti. Niekas nesipiktina valdomas tam tikrame amžiuje ir nemano esąs pranašesnis, ypač žinodamas, kad pats gaus šią privilegiją sulaukęs tinkamo amžiaus. 4. Taigi tam tikra prasme galima teigti, kad valdyti ir būti valdomi turi tie patys, o kita vertus – kad ne tie patys. Vadinas, ir jų auklėjimas turi būti tarsi tas pats, o tarsi ir ne tas pats. Sakoma, kad tas, kuris norėtų ateityje gerai valdyti, pirmiausia pats turi patirti valdymą. (Valdžia, kaip minėta pirmuosiuose svarstymuose, tarnauja valdančiojo labui arba valdinio labui. Pirmąją iš jų vadiname despotiška, o antrąją – laisvųjų valdymu. <...>³⁵ 5. Kai kurie paliepiamai skiriasi ne tuo, kas jais liepiama, o tuo, dėl ko liepiama. Todel laisviems jaunuoliams yra visai kilnu atlikti daugelį darbų, kurie iš pažiūros dera tik tarnams, nes kilnumo požiūriu veiksmams skiriasi ne tiek pats savaimė, kiek savo tikslais ir tuo, dėl ko jie atliekami.) Kadangi teigiame, kad piliečio ir valdančiojo dorybė yra ta pati, kaip ir geriausio žmogaus, ir kad tas pats žmogus pirma turi tapti valdiniu, o vėliau – valdančiuoju, tai įstatymų leidėjas turėtų pasirūpinti, kad žmonės būtų geri ir kokiais būdais [galima tai pasiekti], ir koks yra geriausio gyvenimo tikslas.

6. Siela yra padalyta į dvi dalis, iš kurių viena pati savaimė yra mašanti, o kita pati savaimė yra nemašanti, tačiau sugeba paklusti maštamui. Joms

ir sakome esant būdingas tas dorybes, kurių turintis žmogus tam tikra prasme ir vadinamas geru³⁶. Kurioje iš jų veikiau slypi tikslas, šitaip skirstantiems, mūsų manymu, nekils abejonių, kaip reikėtų nuspręsti. Betgi visada blogesnis pradas egzistuoja dėl geresniojo, ir tai vienodai akivaizdu tiek mene, tiek su prigimtimi susijusiuose dalykuose, o geresnis yra maštantis pradas. 7. Jis skirstomas į dvi dalis tuo pačiu būdu, kuriuo esame įpratę skirstyti: mąstymas juk yra praktinis ir teorinis³⁷, tad akivaizdu, kad taip pat reikia suskirstyti ir patį šį pradą. Be to, pripažinsime, kad analogiškai yra ir su veiksmais ir kad iš prigimties geresnio prado veiksmi yra labiau verti pasirinkti tiems, kuriems prieinami arba visi, arba abeji [žemesnieji], – juk visuomet kiekvienam labiausiai verta pasirinkti tai, kas jam yra aukščiausias iš pasiekiamų dalykų. 8. Visas gyvenimas taip pat padalytas į užsiėmimą bei laisvalaikį ir karą bei taiką, ir vienais veiksmiais siekiama būtinų ir naudingų dalykų, o kitais – kilnių. Čia būtinas toks pat suskirstymas, kaip ir sielos dalių ir jų sukeliama veiksmų: karas yra dėl taikos, užsiėmimas – dėl laisvalaikio, o būtini ir naudingi dalykai – dėl kilniųjų. 9. Taigi valstybės vyras turi leisti įstatymus atsižvelgdamas į visa tai – ir į sielos dalis, ir į jų veiksmus, o juo labiau – į tai, kas geriau, ir į tikslus. Tas pat pasakytina ir apie gyvenimo būdą, ir apie veiklos pasirinkimą: reikia sugebėti užsiimti reikalais ir kariauti, bet juo labiau – gyventi taikoje ir leisti laisvalaikį; taip pat reikia sugebėti atlikti būtinus bei naudingus darbus, bet juo labiau – kilnius. Taigi atsižvelgiant į

1333b

šiuos tikslus ir reikia auklėti žmones tiek vaikystėje, tiek kitais amžiaus tarpsniais, kai reikalingas auklėjimas. 10. Betgi šiuo metu matome, kad tie iš graikų, kurie, atrodo, tvarkosi geriausiai, ir tas santvarkas sukūrusieji įstatymų leidėjai sutvarkė valstybės reikalus visai neatsižvelgdami į tobulą tikslą, o įstatymus ir auklėjimą – neatsižvelgdami į visas dorybes, tačiau šiuurkščiai nukrypo prie tu, kurios jiems pasirodė naudingesnės ir pelningesnės. Labai panašią nuomonę išsakė ir kai kurie iš vėlesniųjų rašytojų: girdami lakedaimoniečių santvarką, jie žavisi įstatymų leidėjo sumanymu, nes visi jo išleisti įstatymai pritaikyti pavergimui ir karui. 11. Tokia nuomonė lengva paneigti samprotavimais, o dabar ją paneigia ir patys faktai. Kaip dauguma žmonių trokšta viešpatauti daugelio atžvilgiu, nes tuomet atsiranda gausybė išteklių, taip ir Tiberonas³⁸ atrodė susižavėjęs lakoniečių įstatymų leideju, kaip ir visi kiti, rašantys apie jų santvarką, nes, užsigrūdinę patirti pavojus, jie valdė daugelį. 12. Tačiau akivaizdu, kad dabar, kai lakoniečiai nebeteri valdžios, jie nebėra laimingi, ir įstatymų leidejas nebėra geras. Juokinga, kad, vadovaudamiesi jo įstatymais ir nekliudomai jų laikydamiesi, jie prarado kilnų gyvenimą. Neteisingai samprotaujama ir apie valdžią, kuriai įstatymų leidejas turėtų rodyti pagarbą: juk valdyti laisvus žmones yra kilniau ir labiau susiję su dorybe nei despotiška valdžia. 13. Be to, valstybės nedera laikyti laiminga ir įstatymų leidejo nedera girti už tai, kad sustiprino ją, idant galėtų valdyti kaimynus, – čia juk slypi didelė žala. Akivaizdu, jog tada ir piliečiui,

kuris tai sugeba, reikia siekti, kad galėtų valdyti savo valstybę. Būtent už tai lakoniečiai kaltina karalių Pausaniją³⁹, nors jis ir pelnė tokia didele šlove. Nė vienas iš tokių samprotavimų ir įstatymų nėra nei pilietiškas, nei naudingas, nei teisingas. Juk tiek kiekvienam atskirai, tiek visiems kartu geriausi yra tie patys dalykai, ir įstatymų leidėjas privalo juos įdiegti į žmonių sielas. 14. Karinėmis pratybomis reikia rūpintis ne tam, kad [piliečiai] pavergtų to nenusipelnčius, tačiau pirmiausia tam, kad patys nevergautų kitiems, paskui – kad siektų viešpatauti pačių valdinių labui, o ne tam, kad despotiškai valdytų visus, ir, trečia, tam, kad despotiškai valdytų tuos, kurie verti vergauti. 15. Kad įstatymų leidėjui labiausiai reikia rūpintis karo reikalų ir kitus įstatymus pajungti laisvalaikio ir taikos labui, liudija tiek įvykiai, tiek samprotavimai – juk dauguma tokių valstybių išlieka tol, kol kariauja, o įgijusios valdžią pražūva. [Jų piliečiai.] gyvendami taikoje, praranda užsigrūdinimą kaip ir geležis, o kaltas dėl to įstatymų leidėjas, neišmokęs jų naudotis laisvalaikiu.

16. Kadangi matyti, jog tiek visų žmonių kar-tas, tiek kiekvieno atskirai tikslas yra tas pats ir tas pats apibrėžimas turi tikti tiek geriausiajam žmogui, tiek geriausiai valstybei, akivaizdu, kad jiems būtinos su laisvalaikiu susijusios dorybės. Kaip jau daug kartų sakyta, karo tikslas yra taika, o užsiėmimo – laisvalaikis. 17. Laisvalaikui ir pramogavimui yra naudingos ir tos dorybės, kurios tinka laisvalaikui, ir tos, kurios tinka užsiėmimui. Juk kad galėtum turėti laisvo laiko, rei-

1334a

kia turėti daug būtinų dalykų. Todėl valstybė turi būti nuosaiki, narsi ir ištverminga, nes, kaip sakė priežodis, laisvalaikis – ne vergams, ir tie, kurie nepajėgia narsiai iškęsti pavojų, yra užpuoliku vergai. 18. Taigi užsiėmimui reikia narsos ir ištvermės, laisvalaikui – filosofijos, o nuosaikumo ir teisingumo – abiem atvejais, bet ypač gyvenant taikoje ir turint laisvo laiko. Karas juk verčia būti teisingus ir nuosaikius, o mėgavimasis sėkme ir laisvalaikis taikos metu padaro žmones greičiau išžilius. 19. Taigi tiems, kurie atrodo geriausiai gyveną ir džiaugiasi visomis palaimos apraiškomis, kaip, pavyzdžiui, tie – jei tik tokių yra, – kurie, pasak poetų, gyvena Palaimintųjų salose⁴⁰, reikia didelio teisingumo ir didelio nuosaikumo. Tokiems žmonėms tuo labiau reikės filosofijos, nuosaikumo ir teisingumo, kuo mažiau jie turi rūpesčių, būdami pertekę tokių gėrybių. Taigi akivaizdu, kodėl ketinančiai laimingai gyventi ir būti dorai valstybei reikalingos šios dorybės.

Nesugebėti naudotis gėrybėmis yra gėdinga, tačiau dar gėdingiau nesugebėti jomis naudotis laisvalaikiu, užsiėmimuose ir kare pasirodyti geriems, o gyvenant taikoje ir laisvalaikiu – niekingiems. 20. Todėl dorybę reikia ugdyti ne taip, kaip tai daroma lakedaimoniečių valstybėje. Lakedaimoniečiai skiriasi nuo kitų ne tuo, ką jie laiko didžiausiomis gėrybėmis, bet tuo, jog tiki, kad jas padaiginti viena tam tikra dorybė. O kadangi ir pačios šios gėrybės, ir mėgavimasis jomis pranoksta mėgavimąsi dorybėmis <...>⁴¹ ir kad dėl jos, akivaizdu iš šių dalykų; 21. reikia iširti, kaip ir ko-

kiais būdais galima tai pasiekti. Mes jau anksčiau nustatėme, kad reikalinga prigimtis, įpročiai ir mąstymas. Iš šių dalykų anksčiau jau apibrėžėme, kokios prigimties turi būti [piliečiai], tad lieka iš- tirti, ar pirmiausia reikia ugdyti jų mąstymą, ar įpročius. Šie dalykai turi tobulai derėti tarpusa- vyje, nes net ir geriausia prielaida grindžiamas mąstymas gali suklysti, ir tas pat gali atsitikti dėl įpročių. 22. Pirmiausia akivaizdu, kad, kaip ir ki- tų dalykų atveju, gimimas yra tam tikros pra- džios tikslas ir kartu kito tikslo pradžia; mąsty- mas ir protas yra mūsų prigimties tikslas, tad rei- kia rūpintis, kad gimimas ir įpročių ugdymas būtų nukreipti į šį tikslą. 23. Be to, kaip siela ir kū- nas yra du pradai, taip ir sieloje matome dvi da- lis: viena – nemažančia, o kita – mažančia, ir jų savybės taip pat yra dvi – troškimas ir protas, ir kaip kūnas gimimo požiūriu yra ankstesnis už sie- la, taip ir nemažantis pradas – už mažantį. Tai irgi akivaizdu: juk potroškis ir noras, ir netgi geis- mas būdingi vaikams nuo pat gimimo, o supрати- mas ir protas natūraliai atsiranda tik jiems paau- gus. Todėl kūną būtina reikiai ugdyti anksčiau už sielą, o po to reikia ugdyti troškimus, tačiau troš- kimų ugdymas turi tarnauti proto labui, o kūno ugdymas – sielos labui.

XIV. 1. Kadangi įstatymų leidejas iš pat pra- džių turi žiūrėti, kad palikuonių kūnas būtų kuo- tobulesnis, tai pirmiausia reikia pasirūpinti san- tuoka – kada ir kokie žmonės turi sudaryti vedy- binę sąjungą. Jis turėtų išleisti šiuos ryšius tvar-

kančius įstatymus, atsižvelgdamas į pačius žmones ir jų amžių, idant jų amžiaus tarpsniai sutaptų ir jų pajėgumas nesiskirtų – nebūtų taip, kad vyras dar gali pradėti vaikus, o žmona jau nebegali gim- dyti, arba žmona dar gali, o vyras ne (nes dėl to kyla tarpusavio vaidai ir nesutarimai); po to – ka- da vaikai turi pakeisti tėvus: reikia, kad vaikai ne- per daug skirtųsi nuo tėvų savo amžiumi (nes se- nesniems jau nebenaudingas vaikų rodomas dė- kingumas, o vaikams – tėvų pagalba) ir nebūtų pernelyg jiems [amžiumi] artimi (nes dėl to atsi- randa daug nepatogumų: tada ir pagarbos [tė- vams] jaučiama mažiau kaip vienmėčiams, ir per- nelyg mažas amžiaus skirtumas gresia nesutari- mais tvarkant namų ūkį); be to, – nuo to mes ir pradėjome, – [reikia pasirūpinti,] kad gimstančiųjų kūnas atitiktų įstatymų leidejo pageidavimus.

1335a

3. Beveik visa tai priklauso nuo vienos nuostatos. Kadangi jau nubrėžta vaikams gimdyti tinkamo amžiaus riba, kuri, apskritai kalbant, vyrams yra septyniadesimt metų, o moterims penkiasdešimt, reikia galimą santuokinio gyvenimo pradžią nusta- tyti taip, kad jis išsitektų šiose ribose. 4. Jaunų santuoka yra bloga vaikų gimdymo požiūriu: ka- dangi visų jaunų gyvūnų palikuonys yra prastai iš- sivitystę ir dažniau moteriškos lyties, ir mažo ūgio, tai neišvengiamai taip atsitinka ir su žmonėmis.

Yra ir įrodymas: tose valstybėse, kur įprasta tuoktis jaunuoliams su jaunuolėmis, [žmonės] yra prastai išsivitystę ir mažo ūgio. Be to, gimdydamos jaunos moterys labiau kencia ir dažniau miršta; to- dėl kai kas sako, kad būtent tai orakulas ir no-